

# AZ OGUZ ÉS A BESENYŐ TÖRTÉNELEM SAROKPONTJAI A 8–9. SZÁZADBAN<sup>1</sup>

KATONA-KISS ATTILA

*A dolgozat a 8–9. századi eurázsiai sztyeppe folyamatosan változó geopolitikai képébe illesztve mutatja be a besenyők és az oguzok történetének ezen periódusát. A türkök bukása után felemelkedő Ujgur Kaganátus csak az egykori keleti türk földeket tudta ellenőrzése alá vonni, az Altajon túli területeken új politikai struktúrákat hoztak létre az ujgur főség alól elszakadó, nyugatabbra vándorolt egykori hódolt népek. Ide tartoztak a felbomló Nyugati Türk Birodalom nyugati szárnyán szállást foglaló besenyők és oguzok is. A két nép történetének menete számos párhuzamot mutat ebben a korszakban, útjaik olykor kereszteztek is egymást – az eseménytörténeten túl a tanulmány ezekre a közös pontokra fokozott figyelmet fordít.*

**Kulcsszavak:** Belső-Ázsia, oguzok, besenyők, népvándorlás, Volga-vidék

**Keywords:** Inner Asia, oghuz tribes, pechenegs, migration, Volga region

## Bevezetés

Az oguz és besenyő törzsek története és anyagi műveltsége a 10–11. századra erősen egybefonódott. Ezen korszak besenyő múltjának számos pontját befolyásolták az oguz történelem eseményei, a kunok terjeszkedése miatt a sztyeppéről a 11. század második felében kiszorult besenyők és oguzok pedig már szinte egy népként tűnnek fel. Egy időben kértek bebocsátást az óorosz fejedelemségek, a Magyar Királyság és a Keletrómai Birodalom területére, régészeti hagyatékuk, műveltségük elemei pedig olyan sok átfedést mutatnak egymással, hogy a sztyepperégészet korábbi iránya a „késő nomád” kultúrkörön belüli 9–11. századra keltezhető emlékeket nemhogy szétválasztotta, de tudatosan „besenyő–oguz kör” gyűjtőfogalom alatt kezelte. Ettől függetlenül a besenyők és az oguzok törzsei külön-külön politikai struktúrát képviseltek még sztyeppeti történetük legvégén is, nem beszélve a korábbi időszak eseményeiről. Azonban e korai periódus kapcsán is igaz, hogy a két nép történelmének útja számos ponton keresztezte egymást.

A belső-ázsiai ujgur hatalom megszilárdulásával és a turkesztáni nyugati türk hegemonia bukásával a 8. század második felére teljesen átalakult Közép-Eurázsia történeti-földrajzi képe. A régebbi birodalmak romjain új államalakulatok jöttek létre, amelyek új vezérnépei a korábban alávetett népek közül kerültek ki, azonban földrajzilag rendre más helyeken tűntek fel, mint korábban a türk érában voltak. Érvényes ez a megállapítás a besenyők és oguzok népére is: nagyjából erre az időszakra keltezhető a besenyők – eddig ismert – első említése írott forrásban, de földrajzi lokalizálásuk merőben eltérő területre mutat, mint amelyet a 9. századra vonatkozólag ismerünk. Hasonló a helyzet az oguzokkal, akikről tudjuk, hogy már a kialakuló ujgur nagyhatalom hajnalán kiszakadtak korábbi vezértörzsük irányítása alól, s a mai Mongóliából egészen az Aral-tóig vándorolnak néhány évtized alatt.

A kutatás – különböző történeti értelmezések és megközelítések eredményeként – négy olyan háborús összeütközést tart számon a 8–9. században, amelyek a források értesítései alapján a két nép között zajlottak a belső-ázsiai türk (8. század közepe) és az ujgur (9. század közepe) őrsváltás,

<sup>1</sup> Jelen tanulmány 2015 kora őszén készült. Azóta egyes részei már megjelentek nyomtatásban. Katona-Kiss Attila: Oguz - besenyő háborúk a VIII–IX. században. In: Szanka et al. (szerk.): Középkortörténeti tanulmányok 9. Szeged: Szegedi Középkorász Műhely, 2017, 29–50; Katona-Kiss Attila: A Nyugati Türk Birodalom „utódállamainak” létrejötte és megszilárdulása a VIII–IX. században. In: Sudár Balázs (szerk.): Dentumoger I. Tanulmányok a korai magyar történelemről [MTA BTK Magyar Őstörténeti Témacsoport - Források és tanulmányok 2.] Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2017, 77–108.

valamint a turkesztáni karluk hatalom megroppanása (893/894) idején. Azonban ezek nem egymást követő események láncszemeiként tűnnek fel a sztyeppe történetében, mint a két nép múltjának metszéspontjai – szerepeltetésük a korszak történetében sokkal inkább köszönhető a forrásokból nyerhető, sokszor bizonytalanul datálható és magyarázható adatokból fakadó következtetéseknek.

Dolgozatomban megkísérlem vázolni a besenyők és az oguzok korai történetét, vándorlásuk időrendi és földrajzi koordinátáit, valamint lehetőség szerint rámutatni múltjuk esetleges közös pontjaira a 8–9. század kapcsán. Ennek során igyekszem tisztázni a kérdéses események hátterét, valamint megítélni azok történetiségének megalapozottságát. Ez utóbbi mozzanat azért is fontos lehet, mert a két nép ilyen korai történetében alig vannak szilárd, kronológián alapuló biztos pontok – sokszor csak az egymással összefüggésbe hozott események adják a besenyő őstörténet és a korai oguz régmúlt eseménytörténetének elemeit. Ennek vizsgálatát megkönnyítendő azonban először érdemes összefoglalni az új, ujjur, karluk és kimek hatalmi centrumok kialakulásának menetét és azok földrajzi elhelyezkedését is, mert ezek létrejötte és mibenléte adta a 8–9. századi oguz és besenyő történelem hátterét, és mint az események mozgatórugói, befolyásolták is a két nép történetét.<sup>2</sup>

### Az ujjurok a 8–9. században

Az ujjurok, a karlukok és a baszmlók alkotta katonai koalíció a baszmlók vezetésével 742-től folyamatosan támadta a belső válságoktól sújtott türk birodalmat. A baszmlók vezetője 742 után kagánná nyilvánította magát, de a türkökkel folytatott háborúk még 745-ig eltartottak.<sup>3</sup> Végül maguk a türkök hívták meg a trónra a türk uralkodói dinasztiával rokon baszml uralkodót – ez a meghódolás egyben a türk történelem utolsó eseményeként értékelhető.<sup>4</sup> A felemelkedő ujjurok, akik a kilenc törzből szerveződő tokuz-oguzok között egymagukban is legalább olyan erőt képviseltek, mint a további nyolc oguz törzs,<sup>5</sup> 745-re kiszorították szövetségeseiket a hatalomból és a türk birodalmi tradíciók létrejött az Ujjur Kaganátus.<sup>6</sup> Belső-Ázsia új nagyhatalmának azonban szüksége volt néhány évre, hogy az egy év alatt kivívott hegemoniáját megszilárdítsa.<sup>7</sup> Ennek feladata az első ujjur uralkodó, Kutlug Bilge Kül (745–747) után következő második kagánra, Bajan-csorra (747–759) várt, akinek sikerült ugyan hatalma alá kényszeríteni az egykori türk impérium keleti felét,<sup>8</sup> azonban az elszakadó és a nyugati türk területek felé özönlő egykori türk alattvalókat csak ideig-óráig tudta jogara alatt egyesíteni.<sup>9</sup> Ezen népek közül említésre érdemesek a karlukok és az oguzok törzsei, akik számuknál fogva is jelentékeny erőt képviseltek és a későbbiekben a sztyeppe történelemben önálló entitások

<sup>2</sup> A vizsgálat alá vett „közös” oguz–besenyő háborúkkal kapcsolatban fontos leszögezni, hogy az áttekintett szakirodalom, melyen keresztül a különböző nézetek bemutatásra kerülnek, közel sem a teljes repertoár, de bőven elégséges és alkalmas a főbb elképzelések megjelenítésére. A teljes gyűjtés terjedelmi okok miatt bemutatathatatlanná lett volna, de a fentiek miatt nem is indokolt. Ehhez hasonlóan el kellett tekintenem a besenyők története kapcsán az esetleges 9. századi magyar–besenyő kapcsolatok taglalásától – két okból is. Egyrészt a szakirodalomban a magyar–besenyő háborúkkal foglalkozó írások könyvtárnyi irodalmat képviselnek, így jelen dolgozat inkább ennek a kérdéskörnek a sztyeppe hátterét kívánja adni. Másrészt a szerzőnek a tanulmány elkészítésével elsősorban az volt a célja, hogy az oguz történelemnek ezt a meglehetősen bizonytalan szakaszát az eseménytörténet szintjén letisztázhassa.

<sup>3</sup> DOBROVITS 2003, 317. Vö. a Tariat felirat [D 2] értelmezését (BERTA 2004, 259).

<sup>4</sup> DOBROVITS 2003, 315–317. A Türk Birodalom bukásának eddig leginkább elfogadott dátumát (744) az ujjur rovásírásos feliratok és a kínai évkönyvek adatainak egyeztetésével Dobrovits Mihály javította 745-re. Vö. DOBROVITS 2003, 317.

<sup>5</sup> Az oguzok és ujjurok kilences törzsi egységeivel számosan foglalkoztak, főleg ami az egymáshoz való numerikus viszonyukat illeti. A fontosabb irodalmakat lásd Kiss 2007, illetve az ezen dolgozatokban hivatkozott munkákat. Számunkra most csak annak rögzítése lényeges, hogy az ujjurok egymagukban, a többi oguz törzs nélkül is jelentékeny erőt képviseltek. Jól mutatja ezt a Sine-uszu feliraton [SU] fennmaradt értesítés, mely szerint a Nyolc-Oguz – azaz az ujjurok nélküli tokuz-oguzok (HAMILTON 1962, 29) törzsei fellázkodtak, de a megmozdulást az ujjurok elnyomták. Vö. SU [É 12] és [D 1–7] (BERTA 2004, 303–306).

<sup>6</sup> GOLDEN 1992, 158, 169; VÁSÁRY 2003, 79, 85.

<sup>7</sup> Alig kerekedtek felül a türkökön az ujjurok fegyverei, az addig szövetséges karlukok máris elszakadtak az éppen születő ujjur nagyhatalom alól. Vö. Tariat felirat [D 2–4] (BERTA 2004, 259–260).

<sup>8</sup> GOLDEN 1992, 158; VÁSÁRY 2003, 85–86. Az ujjur területek nyugati határát 747 körül az egyik kínai dinasztikus évkönyv, a Hszin Tang-su az Altaj hegységgel azonosította (KLYASHTORNY 1982, 347). Ehhez hasonlóan a Tariat felirat [Ny 2] sorai szerint 751/752-ben (a sárkány évében) az ujjur kagán kijelölte birodalma határait, amelyet nyugatra az Altaj fennsík nyugati vége képviselt [Ny 5] (BERTA 2004, 262–263).

<sup>9</sup> A nagyobb ujjur feliratok (Sine-uszu, Tariat, Tez) passzusainak jelentős része éppen azokról a történetekről emlékezik meg, amelyek a birodalom szervezésének a folyamatát festik le – ennek számottevő része az elszakadó vagy az ujjur főiséget el nem ismerő népek hódoltatását és a velük vívott háborúkat örökölte meg. A karlukokkal és oguzokkal folytatott harcokról a továbbiakban még lesz szó, így itt most csak utalunk pl. a Tez felirat [É 2–4] és az ezzel párhuzamos Tariat felirat [K 2] adataira, amely felsorol néhány, az ujjur kagán főisége alól menekülő népet (BERTA 2004, 238–239 és 141. jegyzet, 257). Róna-Tas András szerint is a feliratokban a felsorolt népek korai – 745–750 közé datálható – vándorlásáról van szó (RÓNA-TAS 1983, 129).

gerincét adták. Az ujjur feliratok tanúsága szerint a nyugat felé vonuló karlukok és oguzok folyamatos háborúkat vívtak az Altajon túl terjeszkedni próbáló ujjurokkal, de végül az ujjur expanzió kifulladás: kihasználva a talaszi csatában<sup>10</sup> (751) alulmaradó és a 750-es években számos fronton védekezésre kényszerülő Kínai Birodalom pozíciójának meggyengülését, az ujjurok figyelme a nyugati türk területek helyett a Mennyei Birodalom felé fordult. A 755–762 között tartó „An-Lusan felkelés” okozta belső megosztottság oda vezetett, hogy a legitim császár az ujjuroktól kért katonai segítséget a felkelőkkel szemben. Az ujjur fegyverek helyreállították a Tang császárok hatalmát Kínában, de ennek ára az ujjurokkal való előnytelen kiegyezés vállalása lett, amely elsősorban a katonai nyomásra lebonyolított selyem-ló árucserében öltött testet.<sup>11</sup> A kínai belső politikai viszonyok ujjurok-nak való kiszolgáltatottsága, valamint a selyemkereskedelem kézben tartása<sup>12</sup> az ujjur nagyhatalom megszilárdulásának gazdasági alapjait vetette meg.<sup>13</sup> Az ujjur kagán, belátva, hogy az egykori Türk Kaganátus nyugati részén a 8. század második felében létrejövő új nomád szerveződések felé nem képes hatalmát kiterjeszteni, megelégedett annak jelképes gyakorlásával. Ennek kifejeződéseként az ujjur birodalom bukásáig (840) sem a karluk, sem az oguz (sem a későbbiekben felemelkedő kimek) uralkodók (akik a jabgu címet viselték) nem vették fel a kagáni titulust, ezzel is jelezve: a sztyeppe világnak egyetlen legitim „főfejedelme” van – az ujjur kagán.<sup>14</sup> Gyakorlatilag azonban az Ujjur Kaganátus befolyási övezetének nyugati határa a Felső-Irtis–Altaj–Tien-san vonalon megállapodott.<sup>15</sup>

A továbbiakat tekintve az ujjur történelemben számunkra csak az fontos, hogy a 8. század második felében igazi fénykorát élő Ujjur Kaganátus a 8–9. század fordulójára túllépett hatalma zenitjén: a 9. század első évtizedeire az ujjur befolyás meggyengült Kínában, egyre több fegyveres összecsapásra került sor az északi szomszéd kirgizekkel és a nyugatról határos karlukokkal,<sup>16</sup> amely problémákat betetőzték a belső viszálykodások, amelyek végül felőrölték az ujjur hatalmat. 840-ben egy lázadó ujjur törzsfő behívta az ellenséges kirgizeket, akik a főváros, Ordu-balik bevételével és az utolsó ujjur kagán megölésével átvették a hatalmat Belső-Ázsia felett.<sup>17</sup> Az ujjurok bukásával a Mongóliából irányított nomád világ ideje Dzsingisz koráig leáldozott. A kirgizek nem indítottak hódító hadjáratokat az egész török világ feletti hatalomért, fő érdekelttségük a Kína és Transzoxánia felé tartó utak ellenőrzése volt. Barátságos viszonyt ápoltak a karlukokkal (olykor szövetségben is álltak), Tibettel és Kínával. Ez a magatartás valószínűleg azzal függött össze, hogy a hódító kirgizek nem voltak – a törzsterület birtoklása ellenére sem – a türk birodalmi tradíció örökösei.<sup>18</sup> A legyőzött ujjurok viszont nem tudták mindezt folytatni, de talán szándékukban sem állt, mert a manicheizmus – akkor már több évtizedes – felvételével gyakorlatilag szakítottak a belső-ázsiai nomád hagyományokkal. A több évszázados, hiung-nu (ázsiai hun) – zsuanszuan – türk – ujjur korszakokon átívelő nomád birodalmi hagyomány folytatói a karlukok lettek.<sup>19</sup>

## A karlukok a 8–9. században

A karlukok három törzse (*üč qarluq*) a türk korszakban (552–744) a birodalom keleti és nyugati része között élt,<sup>20</sup> amelynek ősi központja valahol a Nyugati-Altaj és a Tarbagataj-hegység táján helyezkedett el.<sup>21</sup> Az ujjurokkal és baszmilokkal szövetségben tevékeny részt vállaltak a türk hatalom

<sup>10</sup> A Talasz melletti csatában a szövetséges arab-tibeti seregek vereséget mértek a kínai császári erőkre. Az ütközet gyakorlatilag meghúzta a kínai és az iszlám civilizáció közötti földrajzi és kulturális határt, melynek következtében Turkesztán kikerült a 7. század elejétől terjeszkedő Kína befolyása alól (GIBB 1970, 96–98; GROUSSET 1970, 93–103, 114–120; VÁSÁRY 2003, 86).

<sup>11</sup> Kína határ menti piacainak megnyitása a „barbárok” előtt egyáltalán nem volt önkéntes mozzanat, sőt: csupán kényszer a nomád fegyverek ereje miatt, „taktika” a „négy égtáj barbárjai” követelőzéseinek lecsendesítésére, megvesztegetésére. Az egyik kínai dokumentumgyűjtemény „Kölcsönös (piaci) csere” című részének lejegyzője konkrétan meg is mondja, hogy: „Védelmi módzataink közül ez a barbárok pacifikálásának egyik taktikája (művészete, «trükkje»)” (ECSÉDY 1979, 39, 101).

<sup>12</sup> A selyem a transzkontinentális kereskedelem, a selyemút „mindenütt és mindenre beváltható, kontinenseken átívelő érvényű” valutája volt (ECSÉDY 1979, 43).

<sup>13</sup> GROUSSET 1970, 120–121; GOLDEN 1992, 159; VÁSÁRY 2003, 86–87.

<sup>14</sup> HATHÁZI 2005, 12.

<sup>15</sup> VÁSÁRY 2003, 85. Golden ezt Mongólia és Kelet-Turkesztán koordinátájában adta meg: GOLDEN 1992, 161.

<sup>16</sup> GOLDEN 1972, 61, 68; GOLDEN 1990b, 352.

<sup>17</sup> GOLDEN 1992, 162; VÁSÁRY 2003, 88.

<sup>18</sup> GOLDEN 1972, 60.

<sup>19</sup> VÁSÁRY 2003, 88–90, 108–109. Vö. PRITSAK 1951, 279–282.

<sup>20</sup> Úgy tűnik, hogy a karlukok feletti nyugati, illetve keleti türk főség időben változhatott. A forrásokban való első feltűnésük-kor (640–650 táján) a nyugati türkök alávetett népeként szerepelnek egy kínai kútfőben, de a Köli Csor feliratban [K 18–22] (BERTA 2004, 22–23) 711–714 között már mint a keleti türk kagán ellen lázadó nép szerepelnek (BOSWORTH 1990, 658).

<sup>21</sup> CZEGLÉDY 1949, 165; PRITSAK 1951, 270, 272; ECSÉDY 1980, 26–28; GOLDEN 1990b, 349; GOLDEN 1992, 196; VÁSÁRY

megdöntésében, de a szövetségi viszony hamar megromlott – a karlukok és az ujugrok egymással szövetkezve megtámadták és legyőzték a baszmilokat,<sup>22</sup> azonban az ujugrok ereje hamarosan a karlukokat is fenyegetni kezdte. A frissen kivívott függetlenségüket joggal féltő karlukok az ujugur nyomás elől nyugati türk területekre vonultak, kisebb csoportjaik pedig – vállalva az ujugur főiséget – helyben maradtak a Hangáj-hegység környékén.<sup>23</sup>

Az ujugur rovásírási stílus leírásai jól szemléltetik a karlukok nyugati irányú vándorlásának folyamatát: 746-ban már a nyugati türk törzsszövetség területén, illetve azokkal szövetségben említik őket.<sup>24</sup> S bár 747-re a karlukok meghódoltak az ujugur kagánnak,<sup>25</sup> ez az aktus a nomád világban – az erőviszonyok alakulásának függvényében – nem feltétlen maradt sokáig érvényben. Az biztos, hogy a 8. század közepére a karlukok népe már tartósan a Hétfolyó vidékén élt – 751 júliusában az arab hadak mellett harcoltak a Talasz menti csatában a kínaiak ellen.<sup>26</sup> A Sine-uszu felirat ugyan arról ad hírt, hogy az ujugrok 754-re ismét hatalmuk alá kényszerítették a karlukokat,<sup>27</sup> de kínai forrásaink újfent nyugati vándorlásukról emlékeznek meg 756–758 körül, aminek eredményeképpen birtokba vették a nyugati türk földjeit, valamint a két legfontosabb nyugati türk várost, Szujábot és a Talasz folyó menti Tarazt<sup>28</sup> – ezzel a Balhasztól délnyugatra eső területek a Csu folyásvidékén a formálódó Karluk Birodalom központi részeivé váltak. 766-ra meghódoltak a karlukoknak a terület addigi urai, a Balhas-tótól délre élő és a nyugati türköt vezető türgeksek is.<sup>29</sup>

Tehát a 8. század második felére a Hétfolyó tágabb vidéke, az Ili, a Csu és a Talasz folyók régiója, az Isszik-köl és a Balhas-tó környéki területek a Tien-san hegyláncaival délről határolva lett az új karluk törzsterület.<sup>30</sup> Dél felől a számánidák birodalmával voltak határosak – a karluk érdekszféra Iszfidzsábtól Fergánáig húzódott, északi irányba pedig Nyugat-Szibéria déli pereméig, az Irtis alsó folyásvidékéig terjedt ki fennhatóságuk. Ez, mint szállásterületük északi határvidéke, szomszédos volt a kimekek területeivel.<sup>31</sup> Keletről az ujuguroktól elválasztó Altaj, nyugatról pedig a Mongóliából elvándorolt oguzok Aral menti szállásai határolták a karluk földeket. Mivel területük kiterjedése a 11. századig számottevően nem változott,<sup>32</sup> a 9. századra is érvényesek ezek a földrajzi koordináták.

A 8–9. század fordulója körüli éveket, évtizedeket a háborús erőfeszítések jellemezték, amelyek Kelet-Turkesztán ellenőrzéséért folytak a – gyakran tibeti szövetségben harcoló – karlukok és az ujugrok között. A kirgizek színre lépésével az ujugur erők felaprózódtak, a hanyatló birodalmat a belső problémák és a lazuló kínai kapcsolatok is gyengítették. Bukásukkal az ujugrok nyugati érdekszférájának számító Kelet-Turkesztán és azok oázisvárosai is a karlukok kezébe kerültek.<sup>33</sup> Kezdetét vette a karluk nagyhatalom kialakulása, melynek eredményként megszerezték a hegemoniát a belső-ázsiai sztyeppe nyugati része felett.<sup>34</sup> A belső-ázsiai ujugur szupremácia letűntével a hiung-nuktól induló

2003, 108. A kínai kútfőkhöz: CHAVANNES 1903, 33, 4. jegyzet, 85, 4. jegyzet, 271. és ECSÉDY 1980, 26, 11. jegyzet. Bosworth a karlukok szállásterületét a 7. század közepére vonatkozólag az Irtis felső folyásvidékével és a Tien-san hegységtől északra fekvő területekkel adta meg: BOSWORTH 1990, 658.

<sup>22</sup> CHAVANNES 1903, 86, 4. jegyzet; SENG 1997, 182–183.

<sup>23</sup> BOSWORTH 1990, 658; GOLDEN 1992, 196; VÁSÁRY 2003, 108.

<sup>24</sup> Vö. Tariat [D 3–4] és a SU [É 11] feliratok közlését (BERTA 2004, 259–260, 303).

<sup>25</sup> Vö. SU [É 11] (BERTA 2004, 303).

<sup>26</sup> VÁSÁRY 2003, 104, 107. A karlukok a talaszi ütközetben eredetileg a kínai erők mellett sorakoztak fel, de a csata során átpártoltak az arabokhoz. A kínaiak az arab–karluk harapófogóba kerülve vereséget szenvedtek (GIBB 1970, 96; GOLDEN 1992, 196).

<sup>27</sup> Vö. SU [Ny 1–2] (BERTA 2004, 312).

<sup>28</sup> CHAVANNES 1903, 86, 4. jegyzet; PRITSAK 1951, 275; ECSÉDY 1980, 29, 37; MOLNÁR 1993, 20; VÁSÁRY 2003, 108.

<sup>29</sup> PRITSAK 1951, 277–278; GOLDEN 1990b, 349–350; GOLDEN 1992, 196; VÁSÁRY 2003, 108. A később alkotó, de a korszakra pontos adatokat fenntartó Marvazí is azt írta, hogy a karlukok régebben a tokuz-oguzok (azaz az ujugrok) alattvalói voltak, de később fellázadtak ellenük, és a t.r.k.s (\*türges) területekre vándoroltak, melyeket megtámadtak és megszerezték (MINORSKY 1942, 31). Ide tartozik, hogy Senga felhívta rá a figyelmet: nem tud olyan forrásadról, amely konkrétan ehhez a dátumhoz kötné a szóban forgó fejleményeket: SENG 1992, 515, 35. jegyzet.

<sup>30</sup> MIQUEL 1975, 208–210; GOLDEN 1990b, 349; GOLDEN 1992, 196, 199. Más források is így tudják: minden muszlim geográfus adatát nem kívánjuk felsorolni, de például a 10. században íródott Hudúd al-Álam a karlukokat a Balhas-tótól délre, a nyugati Tien-san-hegységben említi, Talasz városáról pedig azt írja, hogy abban egyaránt élnek muszlimok és törökök. A kereskedőváros közelében található a Karluk-szoros (dar-i-Khallukh) is (MINORSKY 1937, 119). Mivel ezen a területen, Sásból (Taskentből) kiindulva, Iszfidzsábon, Tarazon és Balaszagunon keresztül, majd az Isszik-köl mellett északon elhaladva vezetett a Turfán-medencébe egy fontos kereskedelmi út, a selyemút egy szakasza, a földrajzi és történeti körülmények figyelembevételével a „karluk hegysorozat” is ebben a térségben, az Isszik-köl környéki karavánút mentén kell keresnünk (MOLNÁR 1993, 21).

<sup>31</sup> GOLDEN 1992, 195.

<sup>32</sup> CZEGLÉDY 1949, 166.

<sup>33</sup> GOLDEN 1992, 198.

<sup>34</sup> GOLDEN 1990b, 348–351. Később Maszúdi úgy emlékezett meg erről, hogy „övék volt az uralom, és közülük származott a

birodalmi tradíció megszakadt.<sup>35</sup> A mai Mongólia szerepe háttérbe szorult a nomád török történelemben, és átvette helyét a nyugatabbra fekvő Kelet- és Nyugat-Turkesztán – amely éppen ennek következtében lett „Turkesztán”-ná, azaz a török népek hazájává. Ezen a területen a karlukok maradtak a türk birodalmi hagyomány lehetséges folytatói, amelynek kifejezésekként 840 után a karluk jabgu felvette a kagáni címet, székhelye a Balaszagunnál lévő Kara-ordu vagy Kuz-ordu lett. A türk hagyománynak megfelelően a birodalom két részre oszlott, melyet két kagán kormányzott. A keleti felén regnált a főkagán Kara-ordu székhellyel, míg a nyugati rész uralkodói központja Tarazban, majd Kászgárban volt.<sup>36</sup> A türk utód Karluk Birodalom virágzása azonban nem sokáig tartott, hatalmuk a térségben megrendült az iszlám északi irányú terjeszkedése miatt. 893-ban Iszmáil ibn Ahmad, számánida emír a sztyeppe belseje felé vezetett hadjárata során elfoglalta Tarazt, a nyugati karluk uralkodói székhelyet. Ezzel lehetővé vált az oguzok és a kimekek megerősödése, és Belső-Ázsia nyugati felén egy viszonylagos hatalmi egyensúlyhelyzet jött létre.<sup>37</sup>

### A kimekek a 8–9. században

A kimek törzsek legkorábbi történetéről nincsenek adataink – minden bizonnyal azért, mert szárlásaik a türk és az ujjur impérium észak-északnyugati határvidékén túl terültek el, ami miatt kikerültek a kínai történetírók látószögéből, de nem említik őket a türk és az ujjur feliratok sem.<sup>38</sup> Kumekov – a téma monográfusa – szerint a kimekek a Nyugati Türk Birodalom népei közé tartoztak, és eredeti, az Altajtól északra eső, Irtis menti szállásterületeikről<sup>39</sup> az ujjur terjeszkedés kifulladásá után, a 8. század második felében és a 9. század elején, két irányba vándoroltak. Az egyik csoport dél-délnyugat felé, a Tarbagataj és a Nyugat-Altaj vidékére vonult, majd a 9. század elején a Hétfolyó vidékének északkeleti területeit is elfoglalta. A másik csoport – a kipcsakok – szintén a 8. század második felében indult nyugatra-északnyugatra a Déli-Urál felé. Így Kumekov szerint a 9. század közepére a kimekek szállásterülete nyugaton a Déli-Urál délkeleti részétől az Aral-tó menti steppéig, délen Közép-Kazakisztántól a Balkas-tó menti északi területekig, keleten a Nyugat-Altajtól a Kulunda-síkságig, északon pedig az erdős sztyeppe zónáig terjedt. Kumekov mindehhez hozzátette, hogy a kimekek ezen területeket nem mindenütt lakták, és legsűrűbben az Irtis középső folyásvidékén és a Hétfolyó vidékének északkeleti részén helyezkedtek el.<sup>40</sup> Pritsak szerint a kimekek az ujjurok hódolt népei közé tartoztak, s nyugati terjeszkedésük az ujjurok bukása utáni évtizedben játszódott le, mert a 9. század közepére a Nyugat-szibériai-alföld domináns hatalmává váltak.<sup>41</sup> Erre utalhat Maszúdi adata is, aki „kimek-ujgur”-okról tett említést a Fekete- és a Fehér-Irtis vidékén.<sup>42</sup> Az elnevezés olyan ujjur töredékeket jelölhet, akik 840 után kimek fennhatóság alá kerültek vagy húzódtak.<sup>43</sup>

A kimek terjeszkedés tehát egyrészt olyan területeket érintett, ahol valamivel korábban, a 8. század közepéig a karlukok – és mint majd látni fogjuk, szomszédságukban a besenyők is – éltek. Nem véletlen, hogy felmerült: a besenyők elmozdulása esetleg a kimekek terjeszkedésével is összefüggés-

»kagánok kagánja«, ő egyesítette a többi török államokat, úgyhogy királyaik neki tartoztak engedelmisséggel” (Kmoskó 2000, 156). Lásd még Golden 1992, 198.

<sup>35</sup> VÁSÁRY 2003, 108.

<sup>36</sup> VÁSÁRY 2003, 109.

<sup>37</sup> Vö. ZIMONYI 1990, 170–175; ZIMONYI 1998, 143.

<sup>38</sup> GOLDEN 1992, 202.

<sup>39</sup> Senga Toru nem osztotta Kumekov véleményét a kimekek korai szállásterületét illetően (SENGA 1997, 175). Az szerinte nem az Altajtól északra eső, Irtis menti vidékeken kereshető, hanem a Nyugat-szibériai-alföld mocsaras vidékeitől délre eső, az Ob és Irtis övezte területen, nagyjából a Kulunda-alföldön, benyomulva nyugatra a tarkalóvízi országának területére a 7. század végén. Itt csatlakoztak a kimekekhez a 8. század közepén a tatárok, kipcsakok stb. (SENGA 1997, 183). A 11. században Gardízi – aki a Gaznevidák udvarában működött – is írt a kimekekről. Tudósítása szerint a kimekek törzsszövetsége kezdetben hét törzsből (vagy nemzetségből) állt össze az Irtis vidékén (MARTINEZ 1982, 120). Hogy a „kezdetben” kitétel milyen időszakra vonatkozik, bizonytalan, de ha eltérés mutatkozik is a „legkorábbi” kimek szállásterület földrajzi helyzetének megítélésében, az a 8–9. századra vonatkozó ismereteinket – itt és most – nem befolyásolja.

<sup>40</sup> KUMEKOV 1972, 53–58, 113–114. Vö. GOLDEN 1992, 203; SENGÁ 1997, 175.

<sup>41</sup> PRITSÁK 1982, 333. Vö. GOLDEN 1992, 202. Ez azonban aligha lehetséges, legalábbis az ujjur hatalom második felét tekintve. Támim ibn Bahr, aki 821-ben járt az ujjur kagán nyugati fővárosában, megemlékezik a kimekek „királyáról” és földjükről is, mint ami „balra” – azaz északra – fekszik a kagáni várostól (MINORSKY 1948, 283–284). A Hudúd al-Álam kagánnak nevezi a kimek uralkodót (MINORSKY 1937, 100). Vö. GOLDEN 1992, 204. Néhány évvel ezt megelőzően, 817-ben egy muszlim forrásban Al-Mamún abbaszida kalifa (813–833) egy levelében a kimekek – az ujjurok mellett – a népek és országok felsorolásánál szerepelnek. Vö. SENGÁ 1997, 191.

<sup>42</sup> Kmoskó 2000, 152.

<sup>43</sup> KUMEKOV 1972, 113–116; GOLDEN 1992, 202–203. Hasonlóan értékelte a kimekek megerősödését és hódításait Hatházi Gábor is. Fejedelmük felvette a kagáni címet, és számottevő ellenfél hiányában kiterjesztették fennhatóságukat, Tobol–Isim vidéki kipcsak csoportjaik pedig a dél-szibériai zónában már a besenyők Urál-vidéki határait is elérték (HATHÁZI 2005, 13).

ben állhat.<sup>44</sup> Senga nem tartotta valószínűnek, hogy az ujugurok átengedték volna azokat a területeket a kimekeknek, amelyeket a karlukok kiűrtettek,<sup>45</sup> de az egykori besenyő területek jó eséllyel kimek fennhatóság alá kerülhettek. Az ujugurok a 750-es évek után az Altaj vonalához húzódtak vissza, nyugati érdekszférájuk attól délebbre, Turkesztán keleti felére korlátozódott. 821-re már az ujuguroktól északra említi a kimekek földjét Támim ibn Bahr, azaz egykori besenyő területen.<sup>46</sup> Sajnos a kimekek nyugati irányú terjeszkedése kevésbé jól követhető. Terjeszkedésük földrajzi koordinátái azon nyugszanak, hogy a muszlim geográfusok területeiktől délre lokalizálják a besenyőket – akik ekkor már az Urál vidékén élhettek.<sup>47</sup> Golden is úgy nyilatkozott, hogy a kimekek kipcsak al-törzsszövetsége az oguzoktól északra eső nyugat-szibériai területeket is ellenőrizte. A 9. században a baskírok Urál menti területeire is beszivároghattak, megközelítve a Volga-vidék környékét, így jelenlétük jelentős nyomást gyakorolt szomszédaikra déli és délnyugati irányba.<sup>48</sup> Ez viszont azt is jelenti, hogy a kimekek területének nyugati fele az ala-jontluk („tarkalovúak”) népének egykori szállásterületét is magába olvasztotta.<sup>49</sup>

### Az oguzok és a besenyők története a 8–9. században – vándorlás, megtelepedés

Az eddigi sztyeppetörténeti és földrajzi áttekintés elsősorban azt a célt szolgálta, hogy kulysz-száját adja az oguzok és a besenyő törzsek korai történetének és vándorlásának Belső-Ázsiából Kelet-Európa határvidékeire. Emellett számos esetben lehetőséget kínál arra, hogy segítségükkel kiegészíthessük azok történetének hiányos részeit. A vizsgált időszak történéseinek forrásbázisa ugyanis erősen ingadozó. Az oguzok története ugyan a tokuz-oguz törzsszövetség alkotóiként aránylag jól dokumentált a türk és ujugur rovásfeliratokon és a kínai dinasztikus évkönyvek hasábjain – de csak a 8. század első felére vonatkozóan. Ezt követően a 10. század hajnaláig alig vannak adataink az egykori Nyugati Türk Birodalom nyugati szárnyán magának helyet kivívó „oguz jabgu államáról” – éppen a minket most közelebbről érdeklő korszakot tekintve. Igaz viszont, hogy a későbbi időszakra vonatkozó információink sem mindig köthetőek pontos dátumhoz, mégis gazdag leírásokkal rendelkezünk az oguzok középkori történetének számos aspektusáról.

A besenyők korai történetéről való ismereteink ennél is szerényebbek: első biztos említésüktől számítva ugyancsak a 9. század utolsó negyedéig (bizonyos történeti elgondolásokból fakadó más vélemények szerint a 9. század közepéig) a besenyők múltjára vonatkozólag nem rendelkezünk közvetlen információkkal. Ennélfogva nem meglepő, hogy a két törzsszövetség ez idejű történetének ismeretlen időszakát más népekkel való korábbi vagy későbbi kapcsolatait, illetve az azokhoz kötődő értelmezések viszonyrendszerében igyekezett bemutatni a kutatás. Ezeket a relációkat több esetben is kikövetkeztetett, egymással folytatott háborús konfliktusokban vélte felfedezni a kutatás, éppen ezért a forrásokból nyerhető oguz eseménytörténeti tabló megrajzolása után a besenyők történetébe ágyazva fogom tárgyalni ezeket a „háborúkat”.

### Az oguzok története a 8–9. században

Az oguzok az ujugurok vezette tokuz-oguz („kilenc oguz”) törzsszövetség részeként a türk birodalom népének egyik alapkompone nsét adták. A 8. század közepéig tartó történetük gyakorlatilag az alávetettséggel szembeni folyamatos háborúkkal jellemezhető. Az oguz törzsek állandó elszakadási törekvéseit jól szemléltetik a türk feliratokban számos alkalommal megjelenő oguz–türk összecsapásokról szóló tudósítások, amelyek időrendi sorrendben a következők.

A 720–725 között íródott Köli Csor feliratból arról értesülünk, hogy a türkök „a tokuz-oguzok ellen hét csatában harcoltak.”<sup>50</sup> A Tonjukuk feliratban arról olvashatunk, hogy Kutlug-Elteris kagán a türköktől északra élő oguzok ellen is harcolt;<sup>51</sup> továbbá azt is megtudhatjuk, hogy „a tokuz oguz

<sup>44</sup> Senga 1992, 509; Zimonyi 2005, 59.

<sup>45</sup> Senga 1992, 509.

<sup>46</sup> Minorsky 1948, 283–284.

<sup>47</sup> Vö. Kumekov 1972, 46, 53–57, 113–114.

<sup>48</sup> Golden 1972, 72; Golden 1990b, 348; Golden 1992, 195, 203–205. Vö. Miquel 1975, 215, fig. 25 (térkép).

<sup>49</sup> Nevezett népet Senga Toru próbálta földrajzilag elhelyezni. Kutatásai szerint a tarkalovúak az Ob–Irtis–Isim folyók körzetében élhettek a 8. század közepén (Senga 1993, 328). Vö. még Senga 1992, 508; Senga 1996b, 42–43.

<sup>50</sup> Köli Csor felirat [K 16] (Berta 2004, 21). Clauson és Tryjarsky a sztélé adatát 715-re datálja: Clauson – Tryjarsky 1971, 26. Csak hipotetikusan, de felvetették, hogy ez a leírás esetleg összekapcsolható a Köl Tegin [KT] É 4, illetve a Bilge Kagán [BK] K 30 értesítéseivel, melyek szerint Köl tegin öt, míg Bilge kagán négy csatában harcolt az oguzokkal (Berta 2004, 203; 199). Ezen hadjáratok kapcsán a feliratok megemlítik az ediz KT [É 5–6], illetve a tongra BK [K 31] és KT [É 7] oguz törzseket (Berta 2004, 199; 203). Vö. László 1942, 108. A hadjáratok azonosítása – vagy a feliratok adatainak keltezése – ellen szólhat esetleg, hogy Köl tegin oguzok elleni hadjárait Kljastornij 723–724-re datálta: Kljastornij 1986, 30, 13. jegyzet.

<sup>51</sup> Tonjukuk felirat [Ny 7] (Berta 2004, 76).

bodun fölé kagán ült [a trónra];<sup>52</sup> azaz: az oguz törzsek kinyilvánították függetlenségüket és az oguz kagán követeket küldött Kínába és a kitajokhoz, hogy katonai szövetséget hozzanak létre a türkökkel szemben.<sup>53</sup> Tonjukuk irányításával a türk erők szétszórták a háromezres oguz hadat, ami után az oguz nép meghódolt.<sup>54</sup> Elteris kagán összesen öt csatát vívott az oguz törzsek ellen.<sup>55</sup> Elteris 687–691 között irányította az újjáalakult türk birodalmat, az oguzok elleni hadjárait is ezen idő alatt vezette.<sup>56</sup> Bár a feliratok nem tájékoztatnak róla, Elteris és Bilge uralkodása között is vívtak harcokat egymással a türk és oguz törzsek. Így tudjuk, hogy Kapgan regnálása idején (691–716), 706–707-ben a bajirku törzset győzték le a türkök a Kerülen felső folyásánál.<sup>57</sup>

A Köl Tegin felirat vonatkozó passzusa arról tudósít, hogy Bilge kagán (716–734) a türk szállásterületől északra élő bajirku törzs ellen hadakozott,<sup>58</sup> ami az oguzok egyik törzse volt. Ugyanezen felirat egy másik értesítése szerint Bilge kagán és Köl tegin északra az oguz nép ellen vezetett hadjáratot.<sup>59</sup> Köl tegin ugyancsak harcolt a bajirku törzs ellen; ekkor „a *Jer Bajirku* nagy *irkinje* lett ellenség. Az ő [seregét] szétziláltuk, a *Türgi Jargun* tónál szétvertük.”<sup>60</sup> A Bilge Kagán felirat szintén megemlékezik Bilge oguzok elleni küzdelmeiről; így „(tavasszal) az oguz felé vezettem hadat. Az első hadsereg kivonult (így mondják). A második [?] sereg otthon volt. Három oguz sereg [minket] meglepve [ránk] támadott. [A mi seregünk] gyalogos és leromlott volt – ezt gondolván [minket] bevenni jöttek. [Az oguz] sereg egyik szárnya szállás[unka]t elpusztítani ment. [Másik] seregszárnya csatázni jött [ellenünk]. Mi kevesen voltunk. Leromlottak voltunk. Az oguz .... Ellenség [?] (Mivel) Tengri erőt adott ott (akkor) felkoncoltam (őket).<sup>61</sup> Ezt követően az oguz törzsek egyesültek a *kilenc tatárral*, de *Agunál* két nagy csatában a türkök szétverték a szövetségesek haderejét. A legyőzött oguzok „földjét-vizét elhagyván a *tabgacsokhoz* ment”, azaz Kínába.<sup>62</sup>

A Köl Tegin felirat szerint a behódolt oguz nép újabb felkelését Köl tegin csak öt hadjáratban tudta leverni, melyeket egy év leforgása alatt indított. „Legelőször *Togu* városánál harcoltunk (egymással).”<sup>63</sup> „...Másodszor *Kuslaguknál* az *ediz* [néppel] harcoltunk...az ediz nép ott (akkor) elpusztult.”<sup>64</sup> „Harmadszor *Bolcsunál* az oguzokkal harcoltunk... [Az oguzok] hadát felkoncoltuk, *el-jüket* elvettük. Negyedszer a *Csus-főnél* harcoltunk.”<sup>65</sup> „...Ötödször *Ezginti Kadaz-nál* az oguzokkal harcoltunk... az a sereg ott elpusztult.”<sup>66</sup> A győztes hadjáratok után a következő év tavaszán Köl tegin ismét az oguzok ellen vonult; ezalatt az oguz sereg a türkök központi tábora ellen indult, de a türkök visszaverték az oguzok támadását.<sup>67</sup>

Az oguz törzsek számos alkalommal kíséreltek meg elszakadni a türköktől, de próbálkozásaik rendre kudarcba fulladtak. A meggyengült türkök birodalmát a 8. század közepére sikerül megdönteni az ujugrok vezette oguzoknak, de a jelentős katonai potenciállal rendelkező ujugrok fősége alatt a többi oguz törzsnek a helyzete nem változott a türk hegemonia korához képest. Legalábbis erre utal az, hogy a Sine-uszu feliratban *Nyolc-oguznak* nevezett, ujugrok nélküli oguz törzsek<sup>68</sup> 748-ban, az első ujugr kagán halála után fellázadtak. Ezt a megmozdulást a második ujugr kagán 749-re leverte.<sup>69</sup>

<sup>52</sup> Tonjukuk felirat [D 9–12] (BERTA 2004, 77). A KT [K 14] Elteris idején az oguzok uralkodóját *Baz* kagánnak nevezi (BERTA 2004, 195). A hadjárat részleteit fentebb tárgyaltuk. Az oguz kagán nevének alakja vitatott. Czegléd Károly vetette fel, hogy a szakirodalomban tudomás van az oguz sikár törzsnek egy pu-si nevű altörzséről is. Ez az altörzs 715–752 között lépett előtérbe, amikor több ujugr méltóságviselő nevében is előfordul az altörzs neve. Emiatt Czegléd úgy gondolta, hogy az A-pu-si név oguz eredetűje az átirásból ítélve \*Abuz lehetett, s tekintettel a törzs jelentőségére, szerinte Abuznak olvasandó a KT [K 14] sorában fennmaradt név: CZEGLÉDY 1963, 461. Czegléd olvasatát Senga is elfogadta: SENGÁ 1996a, 92.

<sup>53</sup> Tonjukuk felirat [D 9–11] (BERTA 2004, 77).

<sup>54</sup> Tonjukuk felirat [D 16] (BERTA 2004, 78–79).

<sup>55</sup> Tonjukuk felirat [D 49] (BERTA 2004, 86).

<sup>56</sup> A felirat passzusainak adatai összefüggnek a KT [K 14–16] soraiban írottakkal (BERTA 2004, 195). Vö. CLAUSON 1971, 128. Az Ongi felirat idevágó, fentebb már idézett passzusa alapján a türk központ visszafoglalása 687–688 között játszódhatott le (KLJAŠTORNYJ 1971, 257). Vö. BERTA 2004, 222, 216. jegyzet.

<sup>57</sup> Vö. VÁSÁRY 2003, 78. A törzs a 8. század első felében kettészakadhatott, mert a század közepére két bayarqu (bajirku) népcsoportot ismerünk: az egyik az ujugroktól keletre helyezkedett el (ezt győzhették le a türkök), a másik pedig tőlük északnyugatra (SENGÁ 1997, 183).

<sup>58</sup> KT [D 4], ami megfelel a BK [É 4] sorának (BERTA 2004, 190).

<sup>59</sup> KT [K 28] (BERTA 2004, 196).

<sup>60</sup> KT [K 34] (BERTA 2004, 197).

<sup>61</sup> BK [K 32] (BERTA 2004, 199).

<sup>62</sup> BK [K 34, 35, 38] (BERTA 2004, 200).

<sup>63</sup> KT [É 4] (BERTA 2004, 203).

<sup>64</sup> KT [É 5–6] (BERTA 2004, 203).

<sup>65</sup> KT [É 6] (BERTA 2004, 203). A harcok ezúttal az oguz tongra (t’ung-lo) törzs erői ellen folytak.

<sup>66</sup> KT [É 7–8] (BERTA 2004, 203).

<sup>67</sup> KT [É 8–9] (BERTA 2004, 203).

<sup>68</sup> SU [K 1] (BERTA 2004, 303). Vö. HAMILTON 1962, 29.

<sup>69</sup> SU [K 2–7] (BERTA 2004, 303–306).

Fontos adatot szolgáltat az uigur Tez felirat is. Itt arról értesülünk, hogy az uigur kagán alávetett népei megpróbálták elszakadni uralma alól. Ezt követően az uigur uralkodó a *bozok* vezetőjét a menekülők ellen vezényelte.<sup>70</sup> Nagyon valószínű, hogy itt a bozok alatt az oguzok 11. századtól adatható jobbszárnya kereshető.<sup>71</sup> Ez az adat kiegészíthető a Tariat feliraton szereplő információkkal, amelyben felsorolásra kerülnek a menekülő népek – köztük az oguz törzsek.<sup>72</sup> Róna-Tas András szerint a feliratokban a felsorolt népek korai vándorlásáról van szó.<sup>73</sup> Hogy a menekülők, így az oguz törzsek ellen az uigur kagán hogyan küldhette éppen a későbbi oguz jobbszárnny, a bozok fejét, legvalószínűbben úgy magyarázható, hogy a tokuz-oguz föderációból kiváló oguz törzsek a régi, orhoni titulátúra szerint szervezték meg magukat, amely ennél fogva régebbi, mint a későbbi oguz törzsszervezet. A Sine-uszu feliratban is szó esik az oguz törzsekről, amelyek „ismét nem alkalmazkodván ellenségesek lettek” (752), és talán ezzel függ össze a Tariat felirat egyik passzusának információja, mely szerint az oguzokat hódoltatták az uigurok.<sup>74</sup> Az mindenesetre megmutatkozik, hogy az uigurok vezette tokuz-oguz törzsszövetségből a 8. század közepére a törzsek egy része kivált, és nyugati irányba, az Aral és a Szir-darja vidékére vonult. Ezen a területen, illetve amelyet a vándorló törzsek érinthettek, már a 7. század elejétől fogva éltek tielő törzsek, akikhez egykor az oguzok is tartoztak.<sup>75</sup>

Erről a kelet-nyugat irányú vándorlásról tudósít Ibn al-Aszír a 13. század elejéről (aki régi, horászáni tradíciókat is ismert, s felhasznált művében); munkájában az oguzok *guzz* néven tűnnek fel. Ibn al-Aszír azt írja, hogy az oguzok elhagyták korábbi területeiket,<sup>76</sup> és al-Mahdí kalifa idejében (775–785) települtek le Transzoxániában, ahol hamarosan áttértek az iszlámra.<sup>77</sup> Ezt a passzust jól kiegészíti Marvazí adata, aki a karlukokról azt írja, hogy régebben a tokuz-oguzok (azaz az uigurok) alattvalói voltak, de később fellázadtak ellenük, és *t.r.k.s* (\*türges) területekre vándoroltak, melyet megtámadtak és megszereztek. Innen az iszlám vidékei felé terjeszkedtek.<sup>78</sup> Narsahi is azt írja *Buhara története* című munkájában, hogy ebben az időben Mahdí ellen Mukanna lázadást szított, és török segédcsapatokat toborzott Turkisztánból, ahonnan számosan érkeztek a zsákmány reményében. A fosztogatásaik után azonban a csatában cserbenhagyták megbízójukat.<sup>79</sup> Nem alaptalan feltételezés, hogy ezek a török segédcsapatok az oguzok törzseiből kerülhettek ki. Végezetül idevágó a Hudúd al-Álam közlése is, mely szerint az oguzok törzsei a 8. század utolsó éve folyamán érkeztek a Balhas-tó és a Kaszpi közötti sztyeppékre, a legtávolabbi török területekről.<sup>80</sup> Az uigur befolyás alól nyugatra húzóódó oguzok követték az ugyancsak elszakadó karluk törzseket, és azok új, a Balkastól délre eső szállásterületétől nyugatabbra hoztak létre törzsszövetséget az Aral-tó vidékén, a Kazak-sztyeppe területén.<sup>81</sup> Kérdés viszont, hogy ezt milyen útirányon át érték el. Itt végső soron két álláspont különböztethető meg.

Előszörban Barthold, majd nyomában Agadzsanov nevéhez köthető az a nézet, mely szerint az oguzok döntő többsége az elszakadás idején a Hétfolyó körzetében foglalt szállást. Álláspontjuk alapvetően az oguz eredetlegendára épült, amely úgy tudja, hogy vezéri központjuk az Iszik-köl partján terült el. A legenda más verziója szerint, amit Rasíd ad-Dín hagyományozott ránk, harcok folytak az oguzok vezére és fia, Oguz kán között, aki hosszas harcok után elfoglalta apja földjeit Talasz vidékén. Terjeszkedésük tovább folytatódott nyugatra, és megjelentek Transzoxánia és Horezm határán, ahonnan egészen a Volgáig nyomultak előre.<sup>82</sup> Agadzsanov szerint az oguz történeti hagyomány a

<sup>70</sup> Tez felirat [É 2–3] (BERTA 2004, 238–239 és 141. jegyzet).

<sup>71</sup> Vö. RÓNA-TAS 1983, 129; KLYASHTORNY 1985, 154; GOLDEN 1992, 208; BERTA 2004, 23, 87. jegyzet.

<sup>72</sup> Tariat felirat [K 2]: „A Kadir (?Akadir), Kaszar, Ebdi, Berszil, Jatiz (?Jataz), Oguz [törzsek]...” (BERTA 2004, 257). Vö. KLYASHTORNY 1982, 345. Ezzel párhuzamos a Tez felirat [É 3] (BERTA 2004, 239, 142. jegyzet).

<sup>73</sup> RÓNA-TAS 1983, 129. Éppen ezért furcsa, hogy Róna-Tas András akadémiai székfoglalójának kiadott, írásos formájában azt írta, hogy „(...) Az Uigur Birodalom összeomlása, 840 után egy részük nyugatra távozott, ahol később guzz és úz néven is szerepelnek” (RÓNA-TAS 1999, 11), mintha az oguzok csak az uigurok bukása után foglalták volna el közép-ázsiai területeiket.

<sup>74</sup> SU [K 10] és Tariat [É 1] (BERTA 2004, 307, 265).

<sup>75</sup> HAMILTON 1962, 30. Vö. a Szui-su törzsfelsorolását, földrajzi koordinátákkal a 600 körüli tielő törzsekről (LIGETI 1986, 333–336).

<sup>76</sup> Jól mutatja a korábbi oguz szállásterület belső-ázsiai voltát a Tariat felirat [D 3]-ban olvasható adat – itt van megemlítve az uigurok által 745-ben hódoltatott igdir törzs neve (BERTA 2004, 259), amely Kasgárinál a 14. oguz törzs (LIGETI 1986, 380; GOLDEN 1992, 208). 745-ben az uigurok még csak Belső-Ázsiában szilárdították meg hatalmukat.

<sup>77</sup> PRITSÁK 1953, 402; GOLDEN 1972, 54. „Egy horászáni történetíró a következő megállapításokat teszi az oguzokról: »Ez a törzs az eredeti lakóhelyéről elvándorolt, al-Mahdí idején, Transzoxánia területére. Ezek később muszlimok lettek«” (Idézi: PRITSÁK 1953, 402; GOLDEN 1972, 54; GOLDEN 1990b, 351; GOLDEN 1992, 206; VÁSÁRY 2003, 112).

<sup>78</sup> MINORSKY 1942, 31.

<sup>79</sup> FRYE 1954, 68, 144, 246. jegyzet.

<sup>80</sup> HAMILTON 1962, 30. Vö. MINORSKY 1937, 311–312.

<sup>81</sup> GOLDEN 1972, 51. Lásd még GOLDEN 1990b, 361; VÁSÁRY 2003, 112.

<sup>82</sup> Vö. BARTHOLD 1956, 87; AGAJANOV 1998, 61.

kora középkorra megy vissza, és a számos legendás rész mellett tisztán megőrizte az oguz vándorlás folyamatát. Eszerint tehát az oguz törzsek nem Belső-Ázsiából, hanem a Hétfolyó vidékéről indultak nyugatnak és érték el az Aral és a Kaszpi térségét. Mindez történetileg úgy rekonstruálható, hogy a Hétfolyó vidékére vándorló karlukok birtokba vették az itteni oguzok területeit, azok pedig kénytelenek voltak a karlukok elől nyugat felé vándorolni. Ez néhány évtized alatt megtörténhetett, mert a 9. század elején már említik a források az oguzokat Horásznán határán.<sup>83</sup>

Rovásírásos és kínai forrásaink azonban egyértelműen a mai Mongólia területén jelzik az oguzokat már a 7. század első harmadától kezdve, így magunk úgy véljük, hogy azok útja a karlukokéhoz képest egy északabbi zónában folyhatott – lévén, hogy adataink világossá teszik: az ujuguroktól való elszakadás idején nem a karlukok követték az oguzokat, hanem fordítva. Közöttük viszont nem tudunk harcokról ebben az időszakban – csak az ujugurok elleni küzdelmeik ismertek. Ez földrajzilag megalapozottan a Dzsungáriai-kapun keresztül a Nyugat-szibériai-alföld déli sávjában történhetett, északról kerülve a karlukok új érdekszféráját. Azt viszont nem lehet kizárni, hogy a történeti hagyomány olyan, később oguz törzsekként megszerveződő néprészek emlékezetéhez köthető, akik már a 8. századot megelőzően is az Altaj és a Tien-san régiójában éltek.<sup>84</sup>

Az oguz törzsek 9. századi történetéről csak néhány muszlim szerző híradásából tudunk tájékozódni. A muszlim civilizációval érintkező oguz törzsek akkor kezdtek el gyakrabban szerepelni a földrajzi és történeti művekben, amikor már erejüknek megfelelően biztos pozíciót foglaltak el a Kazak-sztyeppe legelőin és kapcsolatba kerültek szomszédaikkal. Ezek jellemzően kereskedelmi érintkezésekben, katonai vállalkozásokban és főképpen az iszlám felé való nyitásban nyilvánultak meg. Ibn al-Aszír már korábban említett, 8. századra vonatkozó passzusa után az oguzok első biztos említését Tabari szűkszavú közlésében találjuk. 820–821-ben az oguzok, akiket itt tokuz-oguz név alatt említenek, iszlám területekre, Usrúszanába érkeztek.<sup>85</sup> Azonban nem kizárt, hogy a két muszlim szerző értesítése közé időben beékelhető egy kínai forrás közlése. A Tu Ju (735–812) által szerkesztett Tung-tien megemlíti, hogy a valamikori alán területeket, melyek Perzsiától ötezer li távolságra vannak északra, Te kü-meng-nek is nevezik. Már régebben felmerült olyan elképzelés, hogy ezt a megnevezést a türkmén népnévvel kell azonosítani. Tudjuk, hogy a 10. század közepétől az iszlamizált oguzokat a muszlim írók így nevezték. Ha az azonosítás elfogadható, akkor ez a kínai forrás lenne Ibn al-Aszír értesítése mellett a legkorábbi adat, mely a közép-ázsiai oguz törzseket megemlíti. Mindenesetre a híradás időrendi helyzete egybevág Ibn al-Aszír információjával.<sup>86</sup> Az oguzok következő említését Baládzuri művében találjuk. Itt arról értesülünk, hogy 844-ben Horásznán helytartója, Abdalláh ibn Táhir a fiát, Táhir ibn Abdalláht az oguzok területeire küldte, akiket visszaszorítottak Aral menti legelőkire. A passzus valószínűleg egy oguzok elleni támadást örökíthetett meg, ellencsapásként a muszlim földekre irányuló portyák miatt.<sup>87</sup> Az évszám pontossága megkérdőjelezhető, mert ugyanerről az eseményről Bosworth és Clauson úgy tesz említést Baládzuri művére hivatkozva, hogy „Táhir ibn Abdalláh megrohanta az oguzok területeit al-Mutaszim regnálása alatt (833–842)”.<sup>88</sup> Baládzuri adata az első, ahol a muszlim forrásokban az oguz törzsekre alkalmazott „guzz” megnevezés feltűnik.<sup>89</sup> Az oguz katonai képességeket mutatja, hogy a táhiridák erőrendszere kiépítésébe kezdtek Dihisztánban és Farava vidékén, a mai Türkmenisztánban.<sup>90</sup> Értesüléseink a 9. századból igen szerények, de legalább annyit megmutatnak, hogy milyen előzmények alapján kezdett körvonalazódni a század végére az oguzok vezető szerepe az Aral tágabb térségében, Közép-Ázsia és Kelet-Európa határán.

<sup>83</sup> AGADŽANOV 1969, 127–128; AGAJANOV 1998, 62.

<sup>84</sup> GOLDEN 2000, 556. Golden egy másik munkájában az oguz tradícióban fennmaradt oguz–besenyő harcokról tett említést (GOLDEN 1992, 207) és – mások mellett – szintén Agadžanov véleményére hivatkozik (AGADŽANOV 1969, 131–132). A folklorisztikai anyagok történeti hasznosíthatóságát nem vitatva mégis utalnom kell rá, hogy amennyiben azok igazolhatók, akkor nem a Hétfolyó tágabb vidékén zajlottak le. Ezen a vidéken ugyanis nem voltak a 8. században sem oguzok, sem besenyők.

<sup>85</sup> BOSWORTH 1987, 107. Pritsak és Golden Tabari ezen közlését az oguzok iszlám területek elleni támadásaként értelmezte: PRITSÁK 1953, 404; PRITSÁK 1981a, 286; GOLDEN 1972, 55.

<sup>86</sup> PRITSÁK 1953, 402; PRITSÁK 1981a, 284, 23. jegyzet; SENG 1996b, 35.

<sup>87</sup> MURGOTTEN 1969, 205–206. Vö. SÜMER 1967, 35; GARUSTOVIČ–IVANOV 2001, 10.

<sup>88</sup> BOSWORTH–CLAUSON 1965, 4.

<sup>89</sup> JAKUBOVSKIJ 1947, 48–49; PRITSÁK 1953, 404; PRITSÁK 1981a, 286. A kútfőben említett népnév alakja diakritikus pontok nélkül van meg, s mivel a szövegből hiányzik a pontos földrajzi utalás, ezért az is elképzelhető, hogy a passzusban nem oguzokról, hanem egy gurnak nevezett, Afganisztánban élő népcsoportról van szó. Viszont Ibn Khuradadzbih Abdalláh ibn Táhir idejében ezer oguz rabról tesz említést (GOLDEN 1972, 55); így valószínű, hogy Baládzuri munkájában a horászáni uralkodó oguzok elleni hadjáratát kell látnunk (GOLDEN 1972, 56).

<sup>90</sup> JAKUBOVSKIJ 1947, 49; AGAJANOV 1998, 62.

Végül ide tartozik még annak kérdése, hogy az oguzok – a kimekekkel és talán a besenyőkkel együtt – a 9. század második felében beletartoztak-e az újonnan létrejött Karluk Birodalomba, elismerhették-e a karluk kagánt. Magunk ezt az esetleges „függő” viszonyt csak annyira látjuk reálisnak, amennyire a Nyugati Türk Birodalom utódállamai vazallusai voltak az ujuguroknak. Azaz a névleges főhatalom elismerésén túl másra aligha gondolhatunk.<sup>91</sup>

### A besenyők története a 8–9. században

A besenyők neve első alkalommal<sup>92</sup> a tibeti nyelvre fordított ún. „Hor-jelentés”-ben maradt fenn, amely a következőképpen emlékszik meg róluk: „Ezekről (az lbyil-kor törzstől) északnyugatra van a besenyő törzs, ötezer harcosuk van. Háborúskodnak a horokkal. Tőlük nyugatra a dru-gu (azaz török) Ha-la-yun-log törzs van. Hatalmas és boldog. A jó dru-gu (török) lovak tőlük származnak. A tőlük északra levő kietlen homokdűnék láncolatán túl az Ud-ha-dag-legnek nevezett emberek vannak, lábuk ökörpatával rendelkezik, és testüket szőr borítja, kedvelik az emberhúst.”<sup>93</sup>

A kézirat keletkezését a szöveg kiadója, Jacques Bacot 787–848 közé helyezte,<sup>94</sup> Senga Toru – Moriyasu Takao vizsgálataira hivatkozva – pedig azt írta, hogy az eredeti jelentés 8. század közepe körüli állapotokat ad vissza, tibeti fordítása pedig a 8. század végén vagy a 9. század elején keletkezhetett.<sup>95</sup> Ezzel az elfogadott keltezéssel szemben viszont a besenyőkre vonatkozó adatok földrajzi értelmezése már nem volt problémamentes. Annyi biztosnak volt tekinthető, hogy a Hor-jelentés olyan időszakra vonatkozik, ami időben megelőzi a VII. Bíborbanszületett Konstantin keletrómai császár nevével fémjelzett és a *De Administrando Imperio* (DAI) címet viselő államkormányzati munkában foglaltakat. A DAI 37. fejezete szerint „a besenyők szállása eredetileg az Etil (Volga) folyónál, valamint a Jejik (Urál) folyónál volt, s határosak voltak a kazárokkal és az úgynevezett úzokkal”<sup>96</sup> – ezért erre a területre a besenyőknek máshonnan kellett érkezniük. Innen viszont az egységes szemlélet szétvált, és a kutatásban több elképzelés is született arról, hogy a besenyők honnan, mikor és esetlegesen milyen közbülsőnek tekinthető szállásterülete(ke)t érintve érkeztek meg a Volga–Urál folyásvidékére, amelyet a 9. század végéig ellenőrzésük alatt tartottak.

A korábbi besenyő szállásterület megragadásához fontos adatként tekintettek Konstantin császár további megjegyzésére, mely szerint: „Tudnivaló, hogy a besenyőket kangarnak is nevezik, de nem mindet, hanem csak három tartomány népét, Javdierdimét, Küercsicsurét és Kabuksinjuláét, mint akik a többieknél vitézebbek és nemesebbek; mert ezt jelenti a kangar elnevezés.”<sup>97</sup> A kangarok lokalizálásával ugyanis úgy látszott, lehetőség nyílik arra, hogy rögzítsék a térképen a besenyők

<sup>91</sup> Vö. ZIMONYI 1998, 143; ZIMONYI 2014, 287. Jákuibi 891-ben úgy nyilatkozott – a karlukok, kimekek, tokuz-oguzok (ujgurok – KKA), türgesek mellett – az oguzokról, hogy „mindegyik törzsnek saját királysága van, s egymás ellen hadat viselnek” (ZIMONYI 1998, 143). A híradás történeti realitását karluk, ujugur és oguz szempontból aláhúzta KUMEKOV is: KUMEKOV 1972, 116. Figyelemre méltó Dobrovits véleménye a kagáni cím tekintélye kapcsán. Úgy látja, hogy a kagáni cím jelentőségének csökkenése a türk uralom idejéhez képest már az ujugur érában megindult, de ténylegesen csak az ujugur birodalom bukása után kezdődött el. A birodalmi tradíció megszokott földrajzi központja áttevődött az Orhon folyó vidékéről a Hétfolyó körzetébe, a cím viselői pedig a nyugati türk területre benyomult karlukok uralkodói lettek, akik később megteremtették a karahanida állam alapjait. Ennek megfelelően az oguzok feje újfent csak a jabgu címet viselte a későbbiekben is, de – ahogy az ujugur hatalom időszakában is – a kagáni cím tekintélyi elsőse nem jelentett beleszólást, még kevésbé főhatalmat az alacsonyabb méltóságú uralkodókkal szemben (ellentétben a türk korszak gyakorlatával) – ahogy ez hasonlóan érvényesült a középkori Európában a császári cím és a királyi rang esetében. Az oguzok urait tehát nem kötötte vazallusi hűség a karlukok fejeihez, de elsőbbségüket nem vitatták – mint ahogy a jabgu titulus viselésében ez meg is látszott (DOBROVITS 2006, 40).

<sup>92</sup> A Szui-su néven ismert kínai dinasztikus évkönyv fontos adatokat közöl az I. Türk Kaganátus fő ellenfelei, a tie-lő törzsek földrajzi elhelyezkedésével kapcsolatban. A Kr. u. 600 körülre keltezhető leírás a tie-lők legnyugatibb, Bizánctól keletre élő ágáról is tartott fenn információkat. S bár forrásunk felsorolja az ide tartozó törzseket, a 11 piktogramból álló jelsor (*ngen k'ü a lan pei žu kiu li fu wu hun*) nincs központozva, melynek következtében az egyetlen alán kivételével egy név sem azonosítható megnyugtatóan. Igen jól rámutat erre az olvasatok színes tablója: az eddigiek során felmerült már az elemek azonosítása terén kaukázusi avar, onogur, bulgár, vogul, utigur, baskír javaslat is – éppen annak függvényében, hogy ki hogyan olvasta el a nem elválasztott kínai írásjegyeket (LIGETI 1986, 159). Felvetették, hogy a harmadik törzs nevének feltételes pej-zsu olvasata esetleg összefüggésbe hozható a besenyők nevével (PELLIOT 1949, 226, 1. jegyzet), s ez az álláspont jó ideig hatott a kutatásra (PRITSAK 1975, 211), de később Ligeti Lajos az egyeztetést „védhetetlen ötletnek” minősítette (LIGETI 1986, 160, 334). Hozza a felsorolást LIU 1958 I, 128, követi Pelliott véleményét KLJAŠTORNYI 1964, 177.

<sup>93</sup> Senga Toru fordítása (SENGA 1996b, 41). A tibeti forrás vonatkozó passzusának francia kiadásához vö. BACOT 1956, 147–148. Hozza a kérdéses szövegrészt SENG 1992, 504. Senga Toru a hor név után „(azaz az ujugurokkal)” megjegyzést fűzte. Mint a későbbiekben látni fogjuk, valóban ez a legelfogadottabb, de nem az egyetlen megoldás.

<sup>94</sup> BACOT 1956, 139–140.

<sup>95</sup> SENG 1992, 506.

<sup>96</sup> MORAVCSIK 2003, 166–167.

<sup>97</sup> MORAVCSIK 2003, 170–171.

korábbi szállásterületét. Azonban már a kezdeti kutatási eredmények sem voltak egyirányúak arra nézve, hogy milyen viszonyt lássunk a kangarok és a besenyők között. Olykor ugyanis azonosították, máskor megkülönböztették egymástól a két elnevezést<sup>98</sup> – utóbbi esetben hol a kangarokat, hol a besenyőket tekintették a kétkomponensűnek vélt törzsszövetség megszervezőinek. További nyitott, de annál fontosabb kérdés maradt, hogy milyen történeti kapcsolat létezett a besenyők és a kangarok között – ennek háttéréről ugyanis semmilyen információval nem rendelkezünk. A kangarok azonosítása és földrajzi helyzetének meghatározása miatt, továbbá ezeknek a Hor-jelentés adataiból nyert eredményekkel való kombinációjának köszönhetően számos elképzelés született a korai besenyő történelem helyszínét és időrendjét illetően. A főbb tételek a következők.<sup>99</sup>

1) A kutatás azon iránya, amely elfogadta a „pej-zsu” név besenyőkre vonatkoztatását, azok Tas-kent vidékén, azaz a Szir-darja középső folyásánál (esetleg annak felső szakaszánál) lokalizálták a besenyők 7–8. századi szállásterületét. Mivel hozzávetőlegesen ide helyezték a kangarokat is – erre mutatnak a vele összefüggésbe hozott további nevek: Kangkü ország, kengeresz nép, Kankar mint a Szir-darja egy szakaszának a neve – ezáltal bizonyítottnak vették, hogy ez kijelöli azt a területet, ahol összeolvadásuk végbemehetett.<sup>100</sup> Az oguzokkal azonosított horok innen mozdították ki a besenyőket – ezt tarthatjuk eszerint az „első oguz–besenyő háborúnak” –, akik az Aral környékére (más vélemények szerint a Volga–Urál vidékére vándoroltak).<sup>101</sup>

2) Akik nem számoltak a pej-zsu – besenyő megfeleltetéssel, a besenyők szállásait a Szir-darja vidékétől keletebbre lokalizálták, valahol a Nyugati Türk Kaganátus törzsterületére, a Balkas-tó, illetve az Ili és a Csü folyók vidékére. Megokolásuk helyneves adatokon vagy később a Hor-jelentés adatainak földrajzi értelmezésén nyugodtak. A besenyők nyugatabbra vándorlásának előidézőit földrajzi és történeti okoknál fogva a karlukokban látták,<sup>102</sup> de a tibeti kútfő publikálása után az ujugrokat is megjelölték – ebben a felfogásban az ujugrokat takarja a hor név.<sup>103</sup>

3–4) Olyan vélemények is napvilágot láttak, amelyek a besenyőket és a kangarokat még külön-külön kezelik a 8. század közepi események idején. Czeglédy Károly a kangarokat (kangarāyē/hangarāyē név alatt) már a 6. század közepét megelőzően a Kaukázus előterébe helyezte, a besenyők ekkori szállásairól azonban nem nyilatkozott, csak annyit, hogy a később egyesült kangar–besenyő törzsszövetséget a kangarok szervezték meg.<sup>104</sup>

Ezzel szemben Györffy György a Hor-jelentés adataiból kiindulva úgy vélte, hogy a besenyők – közelebből meg nem határozott – keleti szállásaikat a terjeszkedő ujugrok nyomására adták fel, tehát az ujugrokat jelöli a tibeti forrás hor neve. A besenyők a jelentésben is felbukkanó és tőlük nyugatra fekvő tarkalovúak (Ala-jontlu) földjére vonultak, s azt birtokba véve összeolvadtak velük. Ennek későbbi lecsapódásaként értékelhető, hogy a besenyő törzsnevek első tagját lószínnévek adják. Viszont mivel a DAI-ban említett besenyő–kangar viszonyt is meg kellett magyaráznia, a tarkalovúak népét azonosította a kangarokkal, az események színhelyét pedig az Aral-tó észak-északnyugati partvidékére helyezte.<sup>105</sup>

Ami a besenyőkre vonatkoztatott kínai pej-zsu alakot illeti, úgy tűnik, hiába bukkan fel újra és újra a kérdés történetében, szabatosan bizonyítani még nem sikerült, hogy az a besenyőket jelölne. Sokkal inkább arról lehet szó, hogy mivel a kangarokkal kapcsolatba hozott egyéb, hangalakilag hasonló nevek a Szir-darja tágabb vidékére mutatnak, ez igazolja vissza a kínai névalak besenyő azonosítását. Azaz: kérdéses történeti összefüggésű adatokkal igyekeznek alátámasztani az egyébként bizonyítatlan jelentésű nevet.

Ugyanígy problémás a besenyők korai története szempontjából az egyedül a DAI adatára épülő besenyő–kangar megfeleltetés, nem kevésbé a kangarok földrajzi lokalizálását axiómává merevítő, ahhoz hangalakilag hasonló, de a történeti összefüggéseket mellőző nevek kérdésköre. Senga Toru

<sup>98</sup> Vö. SENG 1992, 505.

<sup>99</sup> A meghatározó elméletek felsorolásához és értékeléséhez lásd SENG 1992, 503–506; VÖRÖS 2005, 232–241; KATONA-KISS 2012, 12–14.

<sup>100</sup> Az azonosítás Marquart munkájában tűnik fel először a kutatásban. Vö. MARQUART 1898, 10–11; MARQUART 1914, 26, 35, 99, 168.

<sup>101</sup> KLJAŠTORNYJ 1964, 161–179, különösen 161–165, 177–179; GOLDEN 1972, 58; PRITSAK 1975, 211–214; GOLDEN 1990a, 271–272; GOLDEN 1992, 264–265; VÁSÁRY 2003, 151; SÁNDOR 2011, 288. Már itt érdemes jelezni: nemhogy az egész korai besenyő történet egészére nézve, de még első fázisának megítélésére is jellemző a teljes bizonytalanság – egymásnak ellentmondó nézetek váltják egymást a besenyők szállásterületét, elvándorlásának idejét és célállomását tekintve.

<sup>102</sup> KURAT 1937, 30–31. Vö. SENG 1992, 504.

<sup>103</sup> CLAUSON 1957, 16; TRYJARSKI 1975, 503–505 (idézi: SENG 1992, 504–505).

<sup>104</sup> CZEGLÉDY 1950, 362; CZEGLÉDY 1954, 40; CZEGLÉDY 1956, 122–123.

<sup>105</sup> GYÖRFFY 1990, 98–100.

alapos elemzéssel bizonyította, hogy a kangar név a DAI-ban jelző és nem népnévi értelmű,<sup>106</sup> így nincs szükség arra a feltételezésre sem, hogy a besenyőkhöz vándorlásuk során csatlakozott egy kangar nevet viselő csoport, következésképpen hiába is keressük a vele kapcsolatba hozható nevek alapján azok és így a besenyők földrajzi helyét. Ráadásul a kangar névvel kapcsolatba hozott további elnevezések mint párhuzamok legalábbis kétségesek. Senga figyelmeztetett, hogy a kängäräs név kangarral való azonosítása nemcsak hangtani nehézségekbe ütközik, hanem amiatt is valószínűtlen, hogy a kängäräs vélhetően földrajzi elnevezés, és nem etnonímaként szerepel a feliratokban.<sup>107</sup> Valóban – a Köl Tegin és a Tez felirat is földrajzi névként ismeri a nevet: „[A türges köznép] *Kengeres* (?) felé ment...”, továbbá „Az a népem *Kengkeres*-nél (*Kengkeres*-től...)” [...].<sup>108</sup> Ide tartozik még, hogy a vele egyeztetett Kangkü (K’ang-chü) mint önálló ország csak a 4. századig létezett,<sup>109</sup> a Kankar folyónév,<sup>110</sup> a Czeglédy által hivatkozott szír névalakok pedig minden bizonnyal az onogurokra vonatkoznak.<sup>111</sup>

Amennyiben viszont az ezekre épülő elméletek elesnek, csak a tibeti nyelvű forrás adatai maradnak kiindulási pontnak. Senga Toru a T’ung-tien nevű kínai nyelvű munkában további olyan adatokat talált, amelyek ugyan nem említik a besenyőket, de tovább árnyalják a Hor-jelentésben leírtakat, azokhoz újabb földrajzi támpontokat szolgáltatva.<sup>112</sup> A két kútfő párhuzamos helyeinek és a kiegészítő adatoknak a vizsgálatából lesűrízhető, hogy az elősorolt törzsek rekonstruált szállásterületeinek függvényében a besenyők közép-ázsiai legelői a Tarbagatajtól északra, az Irtis felső folyásánál voltak a 8. század közepe körüli időkben, az Ujgur Kaganátus északi, északnyugati hatalmi területeinek szomszédságában.<sup>113</sup> Mivel a DAI adataiból tudjuk, hogy a besenyők a 9. század vége előtt már a Volga–Urál régiójában éltek, és ezt megerősítik a muszlim szerzők leírásai is,<sup>114</sup> megalapozott, hogy a besenyők a Felső-Irtis menti szállásterületüket a horokkal folytatott háborúk miatt hagyhatták el. Kérdéses viszont, hogy ez mikor történt, és kiket kell értenünk a tibeti kútfő hor megnevezése alatt.<sup>115</sup>

A besenyő elvándorlás dátuma hozzávetőlegesen megragadható, ha sikerül tisztázni, kiket jelöl a tibeti forrás a hor névvel. Azonban a forrás belső szövegösszefüggéseinek vizsgálata arra mutatott, hogy annak egzakt azonosítása nem problémamentes. A nevet az ujugurokra vonatkoztatta Bacot,<sup>116</sup> de a szöveg másik kiadója és fordítója, Moriyasu Takao ezt kifogásolta, rámutatva arra, hogy bár a hor elnevezés az ujugurokra ugyan több esetben is alkalmazható a szövegben, valószínűleg elsődlegesen őket sem jelölheti, mert az geográfiailag nem lenne megalapozott. Ennek megfelelően szerinte a tibeti hor szó elsődleges jelentése csak olyan körülírással adható meg, mint „észak idegen törzse(i), amely(ek) szomszédos(ak) Tibettel”, és a további kutatásokra bízta a kérdés tisztázását.<sup>117</sup> Az is biztosnak tűnik, hogy mivel okafogyott a besenyők szir-darjai lokalizációja, a horok oguz azonosítása is megalapozatlan – legalábbis az eddigi megokolások tekintetében. Történeti és földrajzi megközelítésből azonban három nép is szóba jöhet, amely számításba vehető a besenyők nyugatabbra való vándorlásának előidézésében.

A legelfogadottabb vélemény továbbra is az ujugurok szerepét hangsúlyozza, teljes joggal. Egyrészt a minket érdeklő passzusban a hor jelentése vonatkozhat az ujugurokra. Másrészt az ujugurok hatalma a 740-es években még nem terjedt ki az Altajtól nyugatra, azonban a második ujugur kagán, Baján-csor uralkodása alatt (747–759), a 750-es évek közepére már az Irtis folyón túl is megvetették lábukat – előlük menekültek türges területekre a hegység nyugati oldalán levő karlukok.<sup>118</sup> Mivel

<sup>106</sup> Senga 1992, 506. Utalt erre már Czeglédy is, párhuzamba állítva a kangarok „nemességére és vitézségére” használt szavakat a Levedi előkelő származásának leírásához használt jelzőkkel (Czeglédy 1954, 39).

<sup>107</sup> Senga 1992, 514; 15. jegyzet.

<sup>108</sup> KT [K 39] és Tez [É 4] (Berta 2004, 198, 239).

<sup>109</sup> Czeglédy 1969, 17.

<sup>110</sup> Senga 1992, 514, 15. jegyzet.

<sup>111</sup> Bartha 1984, 519; Harmatta 1995, 348; Vörös 2005, 239.

<sup>112</sup> Senga 1996b.

<sup>113</sup> Senga 1992, 508. Vö. Vörös 2005, 237; Zimonyi 2005, 59. Itt érdemes visszaalni Kurat elképzelésére, mely szerint a besenyők nyugatra vándorlását a karlukok migrációja idézte elő. A Hor-jelentésből világosan kitetszik, hogy a besenyők azt követően is a Felső-Irtis mentén maradtak, miután a karlukok zöme a 8. század közepén a Csu és a Talasz vidékére költözött, tehát azok vándorlása nem érintette a besenyőket (Senga 1992, 510).

<sup>114</sup> Lásd a későbbiekben az Urál vidékén maradt „török-besenyők”-re vonatkozó forrásadatokat.

<sup>115</sup> Megalapozott, mert egyelőre nincs más adatunk – de azt helyettesítő, kombinációkon nyugvó következtetésünk sem – a besenyők vándorlásának okáról a Felső-Irtis és az Urál vidéke között. Ennek megfelelően valóban az a legfontosabb kérdés, hogy az Urál menti szállásaikat mikor foglalták el és mi volt annak a kiterjedése.

<sup>116</sup> Bacot 1956, 138.

<sup>117</sup> Idézi: Senga 1992, 506–507.

<sup>118</sup> Vö. Senga 1992, 507–508.

pedig a besenyők szállásaival közvetlen szomszédosak voltak, egy uigur–besenyő háború valószínűsítése megalapozott. Ettől függetlenül említést érdemel az a momentum is, ami egy oguz–besenyő konfliktus lehetőségét mérlegeli.

Az oguz törzsek egy jelentős hányada, kiszakadva az ujugrok vezette tokuz-oguz szövetségből, valamivel a karlukok után indulhatott nyugatra – azaz a 740-es évek végén, de azok útvonalától egy északabbi irányt követhettek. Ugyanis, ha az oguz törzsek nyugati migrációja a karlukokét követte, viszont azoktól nyugatabbra eső területeket foglaltak el, ellenben nem tudunk olyan ütközetekről, amelyek a két törzscsoport között zajlottak le a 8. század második felében, akkor azt kell feltételeznünk, hogy az oguzok nem a már karluk kézben lévő területeken át, hanem attól északabbra vonulva érkezhettek meg az Aral menti sztyeppékre.<sup>119</sup> Ez földrajzilag a Balkas-tó felett, a Nyugat-szibériai-alföld déli részein keresztül képzelhető el, és nem közömbös a besenyő őstörténet szempontjából sem, mert az oguz törzsek útja érinthette a besenyők 8. század közepi szállásterületét az Irtis felső folyásánál, ami időben elvileg megelőzte az ujugrok terjeszkedését, lévén éppen előlük menekültek. Az sem mellékes körülmény (bár semmiképpen sem perdöntő), hogy az uigur feliratok megemlékeznek Baján-csor karlukok ellen viselt harcairól, tudnak az oguz elszakadásról, számos nép hódoltatásáról említést tesznek, de a besenyők elleni fellépésről nem szólnak. Ugyancsak említésre méltó, hogy az Ala-jontlu név később oguz törzsnévként jelenik meg.<sup>120</sup> Lehet, hogy ez csak későbbi fejlemény lenyomata, de nem zárható ki, hogy ez az oguzok vándorlásának az útirányára is utal, márpedig a tarkalovúak a besenyők nyugati szomszédai voltak,<sup>121</sup> azaz a besenyők területe éppen az elmozduló oguzok és az ala-jontluk közé ékelődött, tehát ezt megelőzően az oguz migráció nehézség nélkül elérhette a besenyők földjét is.

Felvetődött még a kimekek lehetséges szerepe,<sup>122</sup> ami keleti törzseiknek a 8. század második felében zajló dél–délnyugati irányú, a Tarbagataj és a Nyugat-Altaj vidéke felé való terjeszkedésével lenne magyarázható. Nehéz meghatározni ebben a történeti periódusban, hogy az ujugrok, a karlukok és a kimekek közös határa mely pontban metszette egymást, de forrásaink értelmezése arra mutat, hogy a kimek–besenyő háborúknak van a legkevesebb valószínűsége. Talán inkább arról lehet szó, hogy az események lezajlása után a besenyők által kiűrtett, de az ujugrok által ténylegesen meg nem szállt területek a terjeszkedő kimekek fennhatósága alá kerültek.

Mivel így elsősorban uigur–, esetleg oguz–besenyő harcokkal számolhatunk, ezek megtörténte minden bizonnyal Baján-csor uralkodásának idejére keltezhető, azaz hozzávetőlegesen a 750-es évekre – de az előzőekben kifejtettek arra mutatnak, hogy hasonló datálást kellene megadnunk akkor is, ha kimek–besenyő konfliktust valószínűsíténénk. Hogy vándorlásuk mikorra fejeződött be, nem ismert. Senga Toru Tamím ibn Bahr adatára hivatkozott, aki 821-ben járt az uigur kagán városában – Senga szerint nem a mongóliai, hanem a „nyugati” fővárosban, Besbalikban. Mivel az ujugrokat és a kimekeket igen, de a besenyőket nem említette ezen a vidéken, úgy tűnik, ekkorra már nem tartózkodtak a tibeti és a kínai forrás által meghatározott helyen.<sup>123</sup> Mivel a karlukok és az oguzok is 20–30 év alatt elfoglalták új szállásterületüket, elképzelhető, hogy a besenyők is elérték az Urál vidékét a 8. század végére.

Ezek után már csak Györffy véleményét kell kommentálnunk. Bár tetszetős az összefüggés feltételezése a besenyők nyugati vándorlása által leigázott tarkalovúak és a besenyő törzsnevek lószínnév-tagjának megléte között, meg kell jegyezni a következőket: a tarkalovúak megfeleltetésére a kangarokkal semmilyen bizonyíték nincs, főleg, ha a kangaroknak nem is volt szerepe a besenyő őstörténetben. A tarkalovúak lokalizációját Senga meggyőzőbben adja meg: az Irtistól nyugatra;<sup>124</sup> úgy tűnik, az Aral mellé való helyezésük a kangarokkal való megfeleltetésen alapszik. A tarkalovúak török neve (ala-jontlu) feltűnik az oguz törzsnevek között – talán ez inkább összefüggésben van a 8. századi vándorlások eseménytörténetével. Ehhez kapcsolódik, hogy Vörös Gábor újabb kutatásai elvetik, hogy a besenyő törzsnevek első tagjai lószínnévek lennének.<sup>125</sup> Állást nem foglalva a turkológiai kér-

<sup>119</sup> Ugyanennek szükségességét hangsúlyozta a besenyők elvándorlásának útiránya kapcsán Senga Toru: SENGÁ 1992, 510.

<sup>120</sup> A felsorolásban Kasgárinál a 17., későbbi másolónál a 19. törzs (LIGETI 1986, 380). Vö. GOLDEN 1992, 208.

<sup>121</sup> SENGÁ 1992, 508; SENGÁ 1993, 328; SENGÁ 1996b, 42–43.

<sup>122</sup> Vö. SENGÁ 1992, 509; ZIMONYI 2005, 59.

<sup>123</sup> MINORSKY 1948, 303. Vö. SENGÁ 1992, 509; SENGÁ 1996, 41–42; ZIMONYI 2005, 58.

<sup>124</sup> Ez következik a kínai T'ung-tien adatainak és a Hor-jelentés információinak az összevetéséből (SENGÁ 1996b, 42–43).

<sup>125</sup> VÖRÖS 2005, 246–249, 250, 255. Vörös Gábor is hangsúlyozza: „A törzsnevek terén fentebb elvégzett vizsgálatok nem támasztják alá azt az eddig elfogadott tézist, miszerint a besenyő törzsnevek egy lószínnév és egy méltóságnév összetételéből állnának, ezért erre semmilyen történeti elmélet nem építhető fel, s így arra sem gondolhatunk, hogy a tarkalovúak nevezett népesség szervezte meg a besenyőket vagy fordítva” (VÖRÖS 2005, 255).

désben, úgy látjuk, Györffy elméletében a legkevésbé bizonytalan pont az, hogy az ujgurok terjeszkedése indította el a besenyők vándorlását. Azonban az valóban lehetségesnek látszik, hogy a besenyők a 8. század második felében a tarkalovúak földjén keresztül érkezhettek meg az Urál folyásvidékére.

A besenyők eseménytörténetének következő kérdése az, hogy hova érkeztek nyugati vándorlásuk során – lehetett-e a Volga–Urál vidékén túl, időben azt megelőző, további szállásterületük, és ha igen, hol. A szakirodalomban felbukkannak olyan vélemények, melyek szerint a besenyők a 9. század első felében a Szir-darja vidékéről kerültek a DAI által ismert területükre, aminek hátterében egy oguz–karluk–kimek katonai koalíció támadása állhatott – ez lenne a „második oguz–besenyő háború”. A nézet egy Maszúdihoz köthető passzuson nyugszik, amely így hangzik:

„A burğar s a nomád törökök al-Walandariya nevű fajtái, akiknek neve a rómaiak Kelettel szomszédos legszélső végének Walandar néven ismert városával függ össze (217) – ide tartoznak: Bağanāk, Yağnī, Bağgird, Nūkabarda. Ennek az öt themának legnagyobb része fölött háromszázhusz<sup>126</sup> után elhatalmasodtak, és ott ütve fel sátraikat, a Konstantinápoly felől Róma felé vezető utat elállták – ez (az út) mintegy negyvennapos távolságot tesz ki –, s az ottani megművelt területek legnagyobb részét elpusztították. Portyázásaik egészen Konstantinápolyig értek, úgyhogy jelenleg Konstantinápoly és Róma között az összeköttetés a tengeri utat kivéve megszakadt. A kettő között, a Konstantinápoly közelében elterülő megművelt vidék sok napi járásra terjedt ki. »Az ismeretek fajtáinak s az elmúlt idők eseményeinek könyvé«-ben<sup>127</sup> említettük, mi volt az oka annak, hogy a törökök e négy fajtája (181) Keletről elköltözött, miféle háborúk és portyázások voltak közöttük, valamint a Ğuzziya, a Harluhiya, a Kīmākiya között a Ğurğān-tó (Aral-tó) mentén”.<sup>128</sup>

A kutatás igyekezett tisztázni, hogy kit jelölnek a besenyőkkel említett, bizonytalan azonosítású népnévek, továbbá azt, hogy az események mikor történhettek. Agadžanov a besenyő törzsszövetség komponenseiként tekintett a felsorolt nevekkal jelöltekre, amelyben maguk a névadó besenyők (Bağanāk) töltötték be a vezértörzs szerepét. A szerző szerint a kimekkel és karlukokkal kiegészült oguz hadak legyőzték a besenyőket az Aralnál, amely esemény – tekintve, hogy az oguzokat már a 9. század első felében említik Horászán északnyugati határánál,<sup>129</sup> a század végére pedig a DAI szerint elűzik a besenyőket az Urál folyó vidékéről – a 9. század közepe és vége közé datálható.<sup>130</sup> Hasonlóan értékelte Maszúdi híradását Kumekov, aki szerint az oguzok – a kimekek és a karlukok segítségével – legyőzték az Urál és Emba között élő besenyőket a 9. század közepe és vége között.<sup>131</sup>

Peter B. Golden az oguzok vándorlását taglaló írásában azt a véleményét fogalmazta meg, hogy az ujgurok harcai a karlukokkal és a kirgizekkel, majd az ezt követő, Mongóliában lezajlott őrsváltás hatásai és következményei egészen az Aral-tóig értek: az oguzok, a karlukok és a kimekek az Aral térségébe húzódtak,<sup>132</sup> ennek eredménye pedig a besenyők elmozdulása lett a Volga–Urál régiójába, ami viszont magával vonta a magyarok Baskíriából való levándorlását a pontuszi sztyeppére.<sup>133</sup> Egy másik tanulmányában Maszúdinak erről a helyéről Golden kimutatta, hogy a fent említett négy népnévezés (Bağanāk, Yağnī, Bağgird, Nūkabarda) igazából kettőt takar: az első kettő a besenyőket, a további kettő a magyarokat jelöli, a nevek pedig egy arab és egy perzsa alapképző tartalmú munkából származhattak.<sup>134</sup> A történet egyébként a 934. évi magyar katonai hadjárat leírása, amelyről bizánci auktorok is beszámolnak,<sup>135</sup> azonban a szöveg zárórésze korábbi eseményekre utal, ehhez viszont Maszúdi nem rendelt dátumot, hivatkozott munkája pedig nem maradt ránk.<sup>136</sup>

Omeljan Pritsak szerint a Taskent vidékétől az Aral-tó régióig terjedő területeiket a besenyők még kézben tartották a 9. század első feléig – azaz, bár hivatkozik a Hor-jelentésre, amelyben szerepel az Aral környékén megtelepedő oguzok besenyő háborúiról emlékeztet meg az 5. hor követ,

<sup>126</sup> Kr. u. 932 (ZIMONYI 1998, 134).

<sup>127</sup> A munka nem maradt ránk (HKÍF 58, 152. jegyzet).

<sup>128</sup> Kmoskó 2000, 217–218 (Al-Mas‘ūdī).

<sup>129</sup> Így Tabari 820/821-re vonatkozóan (BOSWORTH 1987, 107), majd Baládzuri is 844-ben (MURGOTTEN 1969, 205–206). Vö. SÜMER 1967, 35; GARUSTOVIČ-IVANOV 2001, 10.

<sup>130</sup> AGADŽANOV 1969, 129; AGAJANOV 1998, 63.

<sup>131</sup> KUMEKOV 1972, 115.

<sup>132</sup> Kljastornyj is úgy vélte, hogy az „első” besenyő vándorlás oka az volt, hogy a karlukok, a kimekek és az oguzok Kangkū vidékére húzódtak: KLJASTORNYJ 1964, 177–178.

<sup>133</sup> GOLDEN 1972, 58–61, 67–68; GOLDEN 1990, 352.

<sup>134</sup> GOLDEN 1975, 21–35. Vö. ZIMONYI 1998, 134–135.

<sup>135</sup> ZIMONYI 1998, 135. A közös magyar–besenyő vállalkozáshoz lásd Györffy M[agyarország] T[örténete], 671. Vö. ZIMONYI 1998, 134–135. A forrásokhoz HKÍF 140 (Szent Lukács [az ifjabb] élete), 149–150. (György barát krónikájának folytatása). Továbbá MORAVCSIK 1984, 29, 53–62. Az első passzus adatát a 943. évi hadjáratához köti a HKÍF 140, 420. jegyzete.

<sup>136</sup> ZIMONYI 1998, 135.

nem tulajdonította ennek a besenyők migrációját. Szerinte az addig a távolsági kereskedelmet kézben tartó besenyők szerepét átvették az oguzok, akik a 9. század első felében – egy oguz–karluk–kimek koalíciót irányítva – legyőzték a besenyőket és szövetségeseiket (azaz a Maszúdi által említett további három népet), akik a DAI által is említett Urál–Emba és a Volga közötti térségbe vonultak.<sup>137</sup>

Ehhez hasonlóan értékelt Vásáry István (valószínűleg Pritsak véleményét követve), aki azt írta, hogy ekkor következett be a besenyő törzsek első nagy vándorlása, akik eddig Taskent régiójában, azaz a Szir-darja középső folyásvidékén foglaltak szállást. A migráció hátterében az Aral-vidéki oguzok álltak, ezek a karlukokkal és a kimekkel szövetkezve elűzték a besenyőket, akiknek törzsei nyugati irányba, az Emba–Urál–Volga folyók által határolt területekre húzódtak, egy részük pedig visszamaradt az oguzoknál.<sup>138</sup> Ugyanezt a véleményt ismételte meg Sándor Klára is.<sup>139</sup> Róna-Tas András viszont úgy látta, hogy amikor a besenyők ellen összeállt az oguz–karluk–kimek koalíció, a cél az Aral-tó és az Urál között fekvő stratégiai hely megszerzése volt (amelyen a nomád népek nyugat felé haladhatnak), azaz a besenyők szállásterülete is itt volt ekkor. De már korábban is, mert szerinte „ugyanitt mutatja a besenyőket az az ujjur követjelentés, amelynek kivonata tibeti fordításban maradt fenn, és amelyben a besenyők neve be-csa-nag alakban fordul elő”.<sup>140</sup>

Az események ilyenfajta értékelése két fő pilléren nyugodott. Egyrészt a besenyők szir-darjai szállásterületének axiómáján, másrészt a Maszúdi által közölt információon, miszerint az Aral vidékén a besenyők, az oguzok, a karlukok és a kimek között harcok folytak. Senga Toru véleményét követve úgy látjuk, hogy a szir-darjai régió nem volt a besenyők szállásterülete. Azonban a fenti vélemények még – vagy továbbra is – a hagyományos, „Marquart-i” lokalizálást követték, amit erősített a muszlim geográfus közlése az Aral-tó környékén zajlott harcokról. Róna-Tas lokalizálása eltér az eddigiektől, mert az konkrétan az Urál folyásvidékére helyezi törzseiket a 9. század elején. Az Urál vidéke valóban a besenyők szállásterülete volt, de az nem világos, mikortól. Az biztos, hogy a Hor-jelentés nem ide helyezi törzseiket, hanem éppen ide érkeznek az Irtis felső folyásától. Mivel az Irtis és az Urál menti besenyő területek között nem ismerünk köztes szállást, maga a lokalizáció a 9. század elejére valószínűnek tűnik.

A kutatás döntő többsége elfogadta Golden népnévi azonosítását, amiből az is következik, hogy forrásunkban a besenyők és a magyarok, illetve az oguzok, karlukok és kimek közötti harcokról van szó. Ez az eseménysor azonban megragadhatatlan a 9. század első felében. Nem véletlen, hogy az események leírását olvasva nem kapunk választ arra, minek következtében történhettek a dolgok aszerint, ahogyan az ezekben a teóriákban megjelenik. Egyedül Golden próbált az általa is preferált időrendre magyarázatot találni. Azonban, mivel nem lehetett konkrét eseményekkel kapcsolatba hozni vagy dátumhoz kötni Maszúdi leírását, azt jobb híján az Ujjur Kaganátus összeomlásával kialakult új helyzettel magyarázta.<sup>141</sup>

Ez azonban csak feltevés. Magunk úgy látjuk, hogy a felsorolt népekkel kapcsolatba hozott harcok, valamint az ujjurok bukása után kialakult új hatalmi helyzet között nincs összefüggés. Természetesen a hatalmi átrendeződéssel járó harcok ugyan analógiákkal valóban igazolhatók, az azonban nem éppen életszerű, hogy egy oguz–karluk–kimek koalíciónak kell rátámadnia a besenyőkre, hogy azokat szállásaikról kimozdítsa. Az sem érthető, hogy az ujjurok 840-ben bekövetkező bukása miért és hogyan befolyásolta az Altajtól nyugatra élő népek helyzetét. Azt tudjuk, hogy a szomszédokra – elsősorban a karlukokra – ez kihatással volt, de hogy innen hogyan jutunk el egy besenyők elleni közös „nagyhatalmi” fellépésig, annak magyarázata továbbra is várat magára.<sup>142</sup>

A Pritsak által javasolt időrend, mely szerint az Araltól a Volga–Urál–Emba folyásvidékére a 9. század első felében, majd onnan a pontuszi sztyeppékre a 830-as években vándoroltak a besenyők, olyan szoros, hogy akár fedhetné is egymást – ráadásul egyik datálásra sincs semmilyen közvetlen adatunk, azok csak kikövetkeztetett időpontok.<sup>143</sup> Így magunk úgy véljük, hogy a 9. század elején/első

<sup>137</sup> PRITSÁK 1975, 214–215.

<sup>138</sup> VÁSÁRY 2003, 151–152.

<sup>139</sup> SÁNDOR 2011, 287.

<sup>140</sup> RÓNA-TAS 1997, 193–194.

<sup>141</sup> GOLDEN 1972, 59.

<sup>142</sup> Magyar szempontból pedig ez fontos adalék, mert azok a vélemények, amelyek szerint a magyarság 838 körül foglalta el Etelközt (amely itt a Don és az Al-Duna közötti térséget jelenti) éppen az ujjurok bukása és az azt követő hatalmi átrendeződésben – ennek hatásaként a besenyők Volga–Urál-vidékre való vándorlásában – találták meg felfogásuk egyetemes történeti hátterét. Vö. pl. TÓTH 1993, 11–12. „A besenyők megjelenése a volgai magyar haza, Magna Hungaria közelében az egyik fontos tényező lehetett a magyarok elvándorlásában” (TÓTH 1993, 12).

<sup>143</sup> A keltezését ugyan Pritsak nem magyarázta meg, de valószínűsíthető, hogy a magyarok levédiai szállásterületének elha-

felében/közepén – az Araltól! – nem történt semmilyen besenyő elvándorlás az Urál vidékére – kivált nem a pontuszi-sztyeppékre. Utalt már erre Zimonyi István is, aki szerint a Kazár Kaganátus létrejöttével a Kazak-sztyeppe felől történő népmozgalmak „befagytak”: forrásaink a 7. századtól a 9. század végéig nem tudnak olyan eseményekről, amelyek a Volgától nyugatra megtelepedő népekről szólnának. A „Pax Chazarica” végét a besenyők nyugatra vándorlása jelentette.<sup>144</sup> Az Urál folyó vidékén való besenyő tartózkodás időbeli kérdését amúgy is eldönti Marvazi, Gardézi és al-Bakri, akik fenntartották Dzsajháni 870–895 körüli időre tehető<sup>145</sup> értesítéseit a besenyők szállásterületére vonatkozóan. Innen tudhatjuk, hogy a besenyőktől északra a kipcsakok, délnyugatra a kazárok, keletre az oguzok éltek, nyugatról pedig a „saqlab”-okkal határosak.<sup>146</sup> A leírás az Urál folyó környéki besenyő szállásterületre vonatkozik,<sup>147</sup> és mint láthattuk, ugyanerre a lakóhelyre utal a DAI 37. fejezete a 9. század vége kapcsán. Igazolja ezt Ibn Fadlán is, aki 921/922 körül találkozott azokkal a besenyőkkel, akik vállalva az oguz fennhatóságot, korábbi szállásterületükön maradtak. Az Embán és attól északra számos folyón kelt át a karaván, mire elérkeztek a besenyőkhöz, az Urál folyó nagy kanyarulatához.<sup>148</sup> Ezek „egy tengerhez hasonló állóvíznél táboroztak” – ami a Cselkar-tóval (Csalqar-köl) azonosítható.<sup>149</sup> Viszont ez a töredék nem a 9. század közepén került oguz fennhatóság alá – az esemény idejére csak a DAI ad útmutatást, az pedig 55 évvel a bizánci kútfő keletkezése előttre teszi annak megtörténtét.

Már Jakubovskij rámutatott, hogy a feltett időpontban a kimekek és a karlukok nincsenek jelen az Aral térségben<sup>150</sup> – következésképpen Maszúdi adatára nem szabad túl feszes történeti összefüggéseket építeni. Olyan események, amelyekben egyszerre (vagy közel egy időben) mind az öt nép részt vett, csak a magyar honfoglalást közvetlenül megelőző időszakban zajlottak. Éppen ezért a 9. század második felére való datálás már közelít a legvalószínűbb azonosításhoz: a forrásszuszban leírtak a számánidáknak a nyugati karluk központ, Taraz elleni 893-as hadjáratával, valamint a karlukok meggyengülése miatt felborult hatalmi egyensúllyal állhatnak összefüggésben. Ezzel pedig elérkeztünk a „harmadik oguz–besenyő háború” kérdéséhez.

A történekekről újfent Maszúditól maradt ránk értesítés, aki a következőket jegyezte fel munkájában. „[Megemlékezés Mu‘tadid Billáh kalifa uralmáról] Ebben az esztendőben Iszmáil ibn Ahmad [...] a turkok országába érve azt a városukat foglalta el, amelyet birodalmi székhelyüknek tekintettek, foglyul ejtve a katun-t, a király feleségét, azon kívül foglyul ejtett tízezer törököt és tizenötezret lemészárolt közülük. E király neve állítólag T.n.k.s; e név az e vidék felett uralkodó minden egyes király címe volt; nézetem szerint a hazladzsíja<sup>151</sup> néven ismeretes két fajtahoz tartozott.”<sup>152</sup>

Az események Iszmáil testvére, Naszr halálát követően játszódtak, miután Horászán felett az uralmat átvette 893-ban.<sup>153</sup> A szerző által megadott név a török karluk alakot tükrözi.<sup>154</sup> Maszúdi

gyásával, az Etelközbe való átvonulást előidéző magyar–besenyő háború datálásával van összefüggésben. Így látta például Bartha Antal a kérdést, aki a kazár–oguz–besenyő háború időpontját a Don jobb partján fekvő Sarkel várának felépítéséhez kötötte. Ennek időpontját 830 körülre tette, és feltételezte, hogy a besenyők veresége és Volgán való átkelése érintette a magyarokat és kabarokat Nyugat-Kazáriában, a besenyők pedig már megjelentek a Donnál (BARTHA 1975, 63–64). Az újabb kutatások azonban arra mutatnak, hogy a besenyők Volga–Urál vidéki hazájának elhagyása ennél jóval későbbre tehető.

<sup>144</sup> ZIMONYI 1990, 158.

<sup>145</sup> Dzsajháni információi annak függvényében helyezhetők korábbi vagy valamivel későbbi időszakra, hogy éppen melyik adatát teszik vizsgálat tárgyává. A különböző nézeteket bemutatja ZIMONYI 2005, 30–33. A korábbi kutatás alapvetően 870–880 idejére tette a kútfő értesítéseinek idejét (KRISTÓ 1980, 87; CZEGLÉDY 1985, 118).

<sup>146</sup> ZIMONYI 2005, 59. Vö. KMSKÓ 2000, 252; MINORSKY 1942, 33; MARTINEZ 1982, 151; GÖCKENJAN–ZIMONYI 2001, 164, 221, 250.

<sup>147</sup> RÓNA-TAS 1997, 194; ZIMONYI 2005, 60.

<sup>148</sup> Vö. RÓNA-TAS 1997, 185. Ábrázolja Ibn Fadlán útját térképen (Kovalevskij nyomán) Zimonyi is: ZIMONYI 1990, 187.

<sup>149</sup> Vö. SIMON 2007, 42, 43, 167. jegyzet. Hasonlóan adja meg az elszakadt besenyő töredék helyét Zimonyi is, az Urál–Emba vidékére helyezve szállásaikat: ZIMONYI 2014, 296. Vö. GÖCKENJAN–ZIMONYI 2001, 164, 387. jegyzet. Ismeri az oguz–besenyőket a Hudúd al-Álam is, hiszen a „kazár–besenyők” (MINORSKY 1937, 160) mellett tud a „turk–besenyők”-ről is (MINORSKY 1937, 101). Általánosságban lásd MINORSKY 1937, 83. Vö. még HKÍF 41, 43; GÖCKENJAN–ZIMONYI 2001, 207–208, 215. A perzsa forrás adata 980 körüli időre vonatkozik (ZIMONYI 2005, 60). A 11. században író Kasgári az oguzok 19. törzseként (bāčānā/beečēnēk – későbbi másolóinál a 14. törzs) ismeri az Urál-vidéken maradt besenyőket. Vö. LIGETI 1986, 381; GOLDEN 1992, 208. Tudnak a besenyők kettészakadásáról a későbbi szerzők is, így például al-Isztahri vagy Ibn Haukal, az al-Balhi–hagyomány képviselői. Náluk azt olvashatjuk, hogy a besenyők törzsei a kazárok és a Rúm (Bizánc) között elterülő sztyeppén telepedtek meg. „Tartózkodási helyük nem régóta képezi szállásukat, ezt ugyanis megrohanták, és azon elhatalmasodtak” (KMSKÓ 2000, 18, 60). Ez világos utalás arra, hogy a besenyőket kiűzték eredeti földjeikről (az oguzok – KKA). Vö. ZIMONYI 1990, 167–168.

<sup>150</sup> JAKUBOVSKIJ 1947, 51, 24. jegyzet.

<sup>151</sup> HKÍF 57, 145. jegyzet: A népnév a török *qarluq* (karluk) alakot tükrözi. Vö. PRITSAK 1951, 270, 1. jegyzet, 289; ZIMONYI 1998, 137, 36. jegyzet.

<sup>152</sup> HKÍF 57; KMSKÓ 2000, 204.

<sup>153</sup> HKÍF 57, 141. jegyzet.

<sup>154</sup> HKÍF 57, 145. jegyzet.

mellett megemlékezett az eseményekről Tabari, Ibn-al-Aszír, Narsahi és Barhebraeus (Abu'l-Faradzs) is.<sup>155</sup> Tabari ugyanezt jegyezte fel, annyi különbséggel, hogy éppen a turkok karluk azonosítását nem említi.<sup>156</sup> Viszont Narsahi perzsa történétíró *Buhara története* című munkájában elárulja, hogy a bevett főváros Taraz volt, a támadás tavasszal, március–április környékén zajlott le és a város ostroma hosszabb időt vett igénybe.<sup>157</sup> Ezzel a párhuzammal gyakorlatilag visszaigazolást nyert Maszúdi azonosítása. Kiegészíti a híradásokat Jákút leírása is, aki a következőket hagyta ránk:

„[Turkistán] Abu Abbász mondta: Hallottam, hogy Iszmáil ibn Ahmad asz-Számáni, Horaszán emíre a következőket beszélte: »Egy esztendőben vagy húszezer muszlim élén portyázó hadjáratot intéztem a turkok ellen. [...] Csak kevesen menekültek meg közülük. Táborukat annak minden tartalmával együtt otthagya elszaladtak. Másnap reggel táborukba menve, leírhatatlan nagy zsákmányt találtunk benne. Elszállítottuk...«”.<sup>158</sup>

A Jákút által megőrzött történetet Iszmáil ibn Ahmad maga mondja el, s az is világosan kiderül, hogy a számánida uralkodó a törökök ellen indított hadjáratot maga vezette. S bár a 893. évi vállalkozás mellett Iszmáil emír 906-ban is vezetett egy támadást a „turkok országa” ellen,<sup>159</sup> a 893-as hadjárat „méretei és sikere” inkább amellett szól, hogy Jákút elbeszélése ezzel hozható összefüggésbe.<sup>160</sup>

A két Maszúdi-passzus tehát arra mutat, hogy az ujugurok bukása utáni új status quo fél évszázad után felborult, a karlukok hatalma meggyengült Közép-Ázsia nyugati felén, és harcok kezdődtek az „örökségért” a térség további szereplői, a kimekek, oguzok és besenyők között. A kimekek ekkor önálló birodalmat alapítottak,<sup>161</sup> míg az oguzok rátámadtak nyugati szomszédaikra, a besenyőkre, s kiterjesztették hatalmukat az egész Kazak-sztyeppe középső területére.<sup>162</sup> Az oguzok besenyők elleni támadására 893–894 körül kerülhetett sor.<sup>163</sup> Ezzel állhat összefüggésben a DAI 37. fejezetének értesítése, mely szerint a besenyőket az oguzok – kazár szövetségben – elűzték a Volga–Urál vidéki szállásterületeikről.<sup>164</sup> A besenyők átkelése a Volgán hozzávetőlegesen 894-re tehető.<sup>165</sup> Ezt erősíti az események időrendje is, hiszen a számánidák karlukok elleni támadása 893-ban volt, míg az oguzok besenyő szállásterületre irányuló fellépése valamikor ugyancsak ez idő tájt következett be. Más elméletek azonban nem ebben az összefüggésben látták a történéseket.

Györffy György szinte minden elemében új megközelítést javasolt az események lefolyását és azok hátterét illetően. Nézete szerint a számánidák 893-as támadása és a DAI 37. fejezetének értesítései összefüggenek, de nem úgy, ahogyan azt maga az Aral környéki eseményeket megörökítő Maszúdi tudja. Györffy úgy látta, hogy bár Taraz elfoglalása tény, ezt tudjuk Narsahi leírásából, azon-

<sup>155</sup> HKÍF 60, 161. jegyzet. Vö. ZIMONYI 1990, 170; GOLDEN 1992, 193, 22. jegyzet; ZIMONYI 1998, 135–136.

<sup>156</sup> HKÍF 60.

<sup>157</sup> FRYE 1954, 86–87. Vö. PRITSAK 1951, 289; ZIMONYI 1990, 170; ZIMONYI 1998, 137.

<sup>158</sup> HKÍF 74.

<sup>159</sup> Ibn al-Aszír adatát idézi ZIMONYI 1998, 139. Röviden, de hasonlóan megemlékezik ugyanerről Hamadání is (ZIMONYI 1998, 137–138).

<sup>160</sup> ZIMONYI 1990, 172; ZIMONYI 1998, 139. Így gondolta Molnár Ádám is, bár nem számolt azzal, hogy Iszmáil 906-ban is vezetett egy katonai vállalkozást „a turkok országa és Daylam vidéke néhány helysége” ellen (MOLNÁR 1993, 25). Zimonyi citálta még Mukaddaszi adatát is, aki szerint „Dih Nujakath egy kis város. (...) Nagyon nagy volt, de amikor Iszmáil ibn Ahmad meghódította a vidéket, elvesztette jelentőségét”. E város után Tarazt írja le, amely megerősíti Narsahi információit, aki elmondja, hogy az ostromlott város Taraz volt. Ennek a hadjáratnak azonosnak kell lennie azzal, amit Tabari és Maszúdi ír le 893 alatt (ZIMONYI 1990, 172).

<sup>161</sup> A muszlim források a 9. század vége és a 10. század eleje közötti időből tájékoztatnak arról, hogy a kimekek uralkodója a kagán – azaz a törzsszövetségből a birodalom szintjére való emelkedés erre az időre tehető (KUMEKOV 1972, 116).

<sup>162</sup> ZIMONYI 1990, 174–175; ZIMONYI 1998, 136, 143. Újabban ZIMONYI 2014, 287; továbbá PÁLÓCZI HORVÁTH 2014, 21–22. Könnyen lehet, hogy a karlukok, oguzok és kimekek közötti „hatalmi egyensúly” nem is a karlukok számánida támadás miatti meggyengülésével jött létre, hanem már valamivel korábban is fennállhatott – ezt rögzíthette Jakúbi a már idézett s 891-re befejezett művében. Ennek tükrében viszont a muszlim hadjárat éppen ennek az egyensúlyi helyzetnek a felborulásával és az oguzok és kimekek megerősödésével végződött.

<sup>163</sup> GOLDEN 1990b, 352; VÁSÁRY 2003, 152.

<sup>164</sup> MORAVCSIK 2003, 167.

<sup>165</sup> Az események időrendje erősen torlódik. A DAI 37. fejezete ugyanis a besenyők elleni oguz (és kazár) támadást „ötven évvel ezelőtt”-ként adja meg, viszont a Volgától nyugatra fekvő, új besenyő területről a bazileosz úgy nyilatkozott, hogy „urai ennek a földnek, mint mondtuk, mind a mai napig ötvenöt esztendeje” (MORAVCSIK 2003, 167). Magyarították az öt év különbséget szövegromlással és két egymást követő besenyő–magyar háborúval is. Róna-Tas az ellentmondást úgy oldotta fel, hogy feltételezte: (mivel az államkormányzati mű szerkesztése 948–952 között zajlott, így) bizonyos részek hamarabb, mások később készülhettek el. Ennélfogva az első helyen a szöveg csak nagyjából („úgy ötven éve”-ként) adja meg az új szálláshelyre való érkezés idejét, ezzel szemben az ötvenötöt mint pontos adatot a szöveg végső szerkesztésekor írhatták be (RÓNA-TAS 1997, 197). Az így keletkező 893–897 közötti időszakra rímelt a számánida támadást követő, besenyők ellen indított offenzíva, amely a 893. tavaszi karluk vereség után kezdődhetett – valószínűleg még ugyanabban az évben, 893-ban (RÓNA-TAS 1997, 252). Ezt követhette a besenyők Volgán való átkelése.

ban a „turkok” elleni hadjárat nem azonos a Taraz ellenivel. Azaz szerinte a párhuzamos offenzíva keleti szárnya támadta a nyugati karluk központot, a nyugati szárny pedig a „turkokat”, amely elnevezés az oguzokat takarta. Az azonosítás – úgy tűnik – annyin nyugodott, hogy a szláv forrásokban az oguz törzseket nevezik torkoknak (топки),<sup>166</sup> mely forma a turk/türk népnév visszaadása. Györffy szerint tehát Maszúdi tévesen azonosította a két számánida támadást.<sup>167</sup> Emellett Györffy felvetette, de semmivel nem támasztotta alá, hogy „az úzok [oguzok – KKA] kimozdításában része lehetett az északkelet felől támadó kimek-törököknek is”. A megvert oguzok „állatállományuk nagy részének elvesztése után, a sztyepp íratlan törvényei szerint nyugati szomszédaikra, a besenyőkre rontottak”.<sup>168</sup> A támadás fő okaként az elveszett állatállomány pótlását jelölte meg – a besenyők lábasjóságban való gazdagsága pedig „közismert volt”.<sup>169</sup> A koncepció így végső soron egy láncreakcióként tekint a magyar honfoglalásra és előzményeire: a megtámadott oguzok rázúdulnak a besenyőkre, azok pedig a magyarokra.<sup>170</sup> Györffy a DAI által közölt oguz-kazár katonai szövetséget azzal magyarázta, hogy „valószínű, hogy a besenyők a kazárok ellen viselt, szinte évenként ismétlődő hadjáratukon vettek részt, amikor a váratlan úz támadás érte őket”.<sup>171</sup>

Györffy felfogása azonban számos ponton kifogásolható. Az világos, hogy Maszúdi értesítéseihez illeszkednek a DAI-ban megőrzött információk. Már Kmoskó Mihály felhívta rá a figyelmet, hogy az oguz törzseknek a besenyők ellen indított hadjárata valahogy összefügg Iszmáil buharai emírnak a karlukok ellen 893-ban viselt hadjáratával, amely Taraz városának, a karluk fejedelem fővárosának elfoglalásával ért véget.<sup>172</sup> A muszlim források információi egy irányba mutatnak, azok pedig a nyugati karluk uralkodó elleni számánida támadásról hagytak ránk információkat. A hadjárat kétfelé bontása tehát indokolatlan, és inkább azért lehetett ennek feltételezésére szükség, mert így lehetett megmagyarázni és alátámasztani azt az elképzelést, miszerint a turk név alatt az oguzokat kell értenünk. Itt azonban egyértelműen nem erről van szó – a passzusban a turk népnév csak mint gyűjtőfogalom jelenik meg, amely a muszlim irodalomban bármelyik nomád, török népet illethette,<sup>173</sup> és a párhuzamos helyekből kitetszik, hogy itt a karlukokat jelöli. Ami a kimekek szerepét illeti, az elméletbe való bevonásukat aligha indokolhatta más, mint hogy Maszúdi említi őket az Aral környéki harcok kapcsán. Oguzok elleni fellépésükre azonban semmilyen bizonyíték sincsen, sőt: miután az oguzok elfoglalták a Volga–Urál vidéket, a kipcsakokat (mint a kimekek nyugati ágát) említik a muszlim források az oguzok északkeleti szomszédaiként.<sup>174</sup> Így tudta a Dzsahjáni-hagyomány is a besenyők kapcsán, amikor a terület még az ő birtokukban volt. Azaz: a kimekek nem foglaltak területet az oguzok rovására, következképpen valószínűleg nem is álltak velük hadban. Az állatállományban esett állítólagos kár hangsúlyozása sem tűnik másnak, mint a számánidák turkoktól szerzett hadizsákmányának magyarázata.

Ennek ellenére Györffy koncepciója komoly hatást gyakorolt a kutatásra – innentől kezdve igen gyakran a magyar honfoglalás eseménysorát előidéző besenyő migráció kiváltó okát az oguzok elleni számánida támadásban jelölték meg. Ehhez még azonban azt is hozzá kell tenni, hogy további, kevert álláspontok is megfogalmazódtak, amelyek innen is, onnan is merítettek.<sup>175</sup>

<sup>166</sup> CROSS-SHERBOWITZ-WETZOR 1953, 244, 90. jegyzet.

<sup>167</sup> GYÖRFFY 1984, 582.

<sup>168</sup> GYÖRFFY 1984, 582. Ugyanezen nézete már korábban is megfogalmazódott. Vö. GYÖRFFY 1971, 283; GYÖRFFY 1977a, 25–26, annyi különbséggel, hogy a támadó számánida emír „Ibrahim”-ként tűnik fel. Lásd továbbá GYÖRFFY 1977b, 125–127.

<sup>169</sup> GYÖRFFY 1984, 584.

<sup>170</sup> A magunk részéről nem kívánunk állást foglalni a magyar honfoglalás tervezettségének vagy elrendeltségének kérdésében. Mindössze jelezzük, hogy Vajda László tanulságos dolgozata megkérdőjelezi a népvándorlási hullámok eddig elfogadott menetrendjének jellegét, nevezetesen, hogy a keletről induló vándorlások szükségszerűen, hullámként gyűrűznek tovább nyugatra, újra és újra legyőzve a soron következő népességet. Vö. VAJDA 1995.

<sup>171</sup> GYÖRFFY 1984, 584.

<sup>172</sup> KMO SKÓ 1927, 155. Azaz a Maszúdi által említett Aral menti harcok, amelyekbe az oguzok, karlukok és kimekek is belesodródtak, jelenthetik azt a hiányzó láncszemet, amely összefüggésbe hozza a besenyők elvándorlását és Iszmáil számánida emír karlukokon aratott győzelmét. Vö. ZIMONYI 1990, 169; HKÍF 58, 154. jegyzet.

<sup>173</sup> ZIMONYI 1998, 137. Emellett Molnár Ádám felhívta a figyelmet arra a kézenfekvő magyarázatra is, hogy a „turk” népnév használata a karlukokra nem meglepő, hiszen területüket korábban a nyugati türkök bírták, így azok nevét átvitték a karlukokra is: MOLNÁR 1993, 15.

<sup>174</sup> Vö. GOLDEN 1972, 74; VÁSÁRY 2003, 112.

<sup>175</sup> Így pl. KRISTÓ 1980, 171. Ehhez hasonlóan a Kristó Gyula egyetemi tankönyvének belső borítóján lévő térképen az látható, hogy az arab támadás az úzokat (oguzokat) éri – igaz viszont, hogy később már a karlukok elleni támadásról van szó (KRISTÓ 1998, 48). Pálóczi Horváth András arról írt, hogy a számánidák az oguzokat támadják meg, de nem választja ketté Iszmáil hadjáratát egy Taraz és egy turkok elleni fellépésre. Az oguzokat a kimekek is megtámadták, akik a kazárokkal szövetkezve elűzték a besenyőket: PÁLÓCZI HORVÁTH 1989, 11. Később azonban Pálóczi Horváth András nem tartotta fenn véleményét – 2014-ben már azt írta, hogy a számánida támadás „türkjei” a karlukok voltak – de megjegyzi, hogy „korábban egyes kutatók az úzokkal azonosították a megtámadott népet, miután a türk népnév rájuk is vonatkoztatható”:

Más vélemények, amelyek nem számoltak Maszúdi két értesítésének összefüggéseivel, sőt magával a számánida hadjárat történeti következményeivel sem, úgy értékelték, hogy az addig a 9. század közepére keltezett Aral környéki harcokat időben követi a DAI adata mint az oguz és a besenyő történelem újabb állomása. Ez utóbbi lenne a „negyedik oguz–besenyő háború”. Ennek értelmében az oguzok először egy karluk és kimek koalíció részeként elűzték a besenyőket az Aral vidékéről a 9. század első felében, majd kazár szövetségben a Volga–Urál területéről is elkergették a besenyők törzseit – valamikor a 9. század végén, de a magyar honfoglalás előtt. Láthattuk azonban, hogy az események nem ilyen időrendben követik egymást. Maszúdi adata az Aral menti háborúról nem a 9. század közepére, hanem annak végére helyezhető, de az oguz–kazár szövetség is magyarázatra szorul.

Zimonyi István mutatott rá ugyanis, hogy a DAI említette oguz–kazár szövetség csak abban az esetben lenne érthető, ha a kazároknak érdekükben állt volna a besenyők elűldözése szállásaikról. Ez azonban veszélyeztette volna a Kazár Kaganátus területén áthaladó, a Volga, Don és Dnyeper mentén húzódó fő kereskedelmi utak biztonságát és kazár ellenőrzését. Mivel ezek forgalma a kazárok legfontosabb bevételi forrását képezte, és a „Pax Chazarica” fenntartása egyértelmű kazár prioritás volt, Zimonyi szerint valószínű, hogy a császár híradásának ezt a részét a bizánci diplomácia „divide et impera” gyakorlatának megfelelően dolgozta át, és a valóságban nem volt az oguzok és a kazárok között semmiféle besenyőellenes koalíció.<sup>176</sup> A felvetést nem csak a történeti valószínűség támogatja. Zimonyi utal Györffy észrevételére, aki a szintén a DAI-ban leírt és a magyarok hátában kötött besenyő–bolgár szövetséget értékelte hasonlóan.<sup>177</sup> Azaz egy alkalmi, mindkét fél számára előnyös, *ad hoc* katonai együttműködést Konstantin a bizánci kormányzati gyakorlatnak megfelelően egy tervszerű, katonai diplomáciai szintű együttműködésnek festette le. A bolgárok magyarok elleni támadásáról beszámol Georgiosz Monachosz (azaz György barát krónikájának folytatása)<sup>178</sup> és a Fuldai évkönyvek is,<sup>179</sup> azonban egyik sem említi a bolgár–besenyő szövetséget. Így az tűnik a legvalószínűbbnek, hogy amikor Simeon értesült a besenyők magyarok elleni támadásáról, kihasználta a kedvező alkalmat, és megtámadta a magyarokat.

Zimonyi véleményéhez közelítenek azok az álláspontok, amelyek szintén megkérdőjelezik egy besenyőellenes oguz–kazár szövetség történetiségét. Így például felvetődött, hogy a bazileosz adata voltaképpen csupán egy alkalmi együttműködést örökített meg, amit az magyaráz, hogy az oguzok által előidézett migrációt a kazároknak nem volt módjuk visszafordítani, így kénytelenek voltak fellépni ellene. Azaz nem tudatos szövetségi politika eredménye a kazár–oguz együttműködés, csupán egy kényszer szülte reakció a kazárok részéről.<sup>180</sup> Györffy szerint pedig „valószínű, hogy a besenyők a kazárok ellen viselt, szinte évenként ismétlődő hadjáratukon vettek részt, amikor a váratlan úz támadás érte őket”.<sup>181</sup> Azaz a katonai együttműködést csak Konstantin látta bele az eseményekbe. Ezekről függetlenül számosan elfogadták a kazár–oguz szövetség történetiségét.<sup>182</sup>

## Összefoglalás

A II. Türk Kaganátus összeomlásával új geopolitikai helyzet alakult ki az egykori birodalom által ellenőrzött eurázsiai térségben: az Altajtól keletre a türk örökséget továbbvivő ujgurok szilárdították meg hatalmukat, míg nyugatra új nomád hatalmak szerveződtek az egykori Nyugati Türk Birodalom romjain. Az Ujgur Kaganátus a belső-ázsiai térség nagyhatalmaként igyekezett állama keretei közé integrálni a türk alávetettség alól éppen felszabaduló népeket, de törekvéseit a 750-es évek után feladta – figyelme inkább a meggyengült Kínai Birodalom felé fordult, az Altajtól nyugatra eső területek

PÁLÓCZI HORVÁTH 2014, 21. Pálóczi Horváth az új kutatások tükrében immár joggal írta, hogy a számánidák karlukok elleni fellépésén túl „arra vonatkozóan nem találunk adatot a forrásokban, hogy a számánidák az oguzokat is megtámadták volna, sem arra, hogy a karlukok nomád szomszédjaik rovására pótolták volna állatállományukat”. Az oguzok szállásterülete Taraz városától egyébként is több száz km-re nyugati irányba kezdődött (PÁLÓCZI HORVÁTH 2014, 21–22). Sándor Klára is úgy látta, hogy a számánida támadás a karlukok mellett az oguzokat is érte, akik „elveszett javaikat” pótolták a besenyők elleni támadással: SÁNDOR 2011, 287.

<sup>176</sup> ZIMONYI 1998, 131–132.

<sup>177</sup> GYÖRFFY 1986, 36. Vö. ZIMONYI 1998, 132.

<sup>178</sup> Vö. MORAVCSIK 1984, 60–61, 64; HKÍF 149.

<sup>179</sup> Vö. GOMBOS 1937, I, 132–133; HKÍF 190.

<sup>180</sup> PÁLÓCZI HORVÁTH 2014, 22, 62.

<sup>181</sup> GYÖRFFY 1984, 584. Ibn Rusztánál maradt fenn, hogy a kazárok „a besenyők ellen minden esztendőben portyázó háborút indítanak” (KMO SKÓ 1997, 204). Golden sem írja le konkrétan a szövetség meglétét, csak a besenyők elvándorlásának előidézőiként említi az „oguzokkal való konfliktust” és a „kazárok nyomását”, amelyek gyakorlatilag összeadódtak: GOLDEN 1992, 265.

<sup>182</sup> Így például PRITSÁK 1975, 217; LIGETI 1986, 382; GOLDEN 1990a, 272; AGAJANOV 1998, 64; VÁSÁRY 2003, 152; RÁSONYI 2004, 263–264, 271.

feletti ellenőrzés igényéről pedig lemondott. Az ujjur hegemoniát megtagadó karlukok közvetlenül a türkök bukása után megkezdték a türges területekre való beszivárgást. Eleinte szövetségben harcoltak, majd az ujjur expanziós törekvések lezárultával maguk hódoltatták a türgeseket és szervezték újjá a nyugati türk államot. Mint a türk érában, az ujjurok idején is a birodalom központi területeitől északra eső vidékek periférikusnak számítottak. Az Altajtól északnyugatra, az Irtis középső folyásvidékén volt a kimek törzsszövetség szállásterülete, s mivel régiójukat alapvetően elkerülte a nyugatra irányuló ujjur terjeszkedés, helyzetük stabilizálódott, majd megerősödött. Törzseik a 8. század második felére a Balkas-tó északkeleti zónájában és a Tarbagataj vidékén szomszédosak lettek a karlukokkal és az ujjurokkal, a nyugati szárnyukat képező kipc sakok pedig a 9. század elejére elérték az Urál-hegység déli lejtőit.

Az ujjur főség alól elszakadó oguzok és a besenyők olyan területekre vándoroltak, amelyek a karlukoktól és a kimekektől nyugatabbra estek. Az oguzok a 740-es évek végén már szemben álltak addigi vezértörzsükkel. Harcaikról – ha szórványosabban is, mint a türk feliratok, de – az ujjur emlékek tudósítanak. 780 körül már a Szir-darja folyásvidékén említik őket muszlim források. Bár a történeti hagyomány úgy tudja, hogy az oguzok az Iszik-köl régiójában éltek, ahonnan minden bizonnyal a Hétfolyó vidékére érkező karlukok szoríthatták ki őket, forrásaink más képet mutatnak az oguzok szállásterületéről és vándorlásuk útvonaláról. Kiindulópontjuk egyértelműen a mai Mongólia területére mutat, elvándorlásuk kezdete pedig a karluk elszakadás után következhetett be. Mivel nem tudunk háborúkról az oguzok és a karlukok között, valószínűnek tartható, hogy az oguzok az új karluk érdekszférától északabbra, Dzsungárián keresztül és a Balkas-tótól északra eső sztyeppén át érkezhettek meg az Aral-tó vidékére. Elképzelhető, hogy vándorlásuk érintette a besenyők – akik ekkor az Irtis felső folyásvidékénél éltek – 8. század közepi szállásterületét is, de ez egyelőre csak lehetőség. Az viszont tény, hogy innen vagy az ujjurok terjeszkedése, vagy az előlük menekülő oguzok hullámai kimozdították a besenyőket. Azt biztosan tudjuk, hogy az oguzokat legközelebb 820/821-ben, majd 844-ben említik a muszlim források Horászan határvidékein. Felvetődött, hogy az oguzok (együtt a kimekekkel és a besenyőkkel) a 9. század második felében a Karluk Birodalom hatalma alá tartoztak – magunk ezt a „függő” viszonyt csak annyira látjuk reálisnak, amennyire a Nyugati Türk Birodalom utódállamai vazallusai voltak az ujjuroknak.

A besenyők területéről csak a 9. század utolsó két-három évtizedéből, nagyjából 870–880-tól vannak adataink – törzseik ekkor az Urál-Volga vidékén éltek. Elképzelhető, hogy ennek a területnek a keleti határa a 8. század második és a 9. század első felében jobban kiterjedt, mint ahogy azt a 9. század utolsó negyedére vonatkozólag ismerjük. A Volga–Urál vidéki törzsterületen való koncentrálódásuk ugyanis összefügghet a kimek-kipc sakok nyugati terjeszkedésével, akik – bekebelezve az ala-jontluk egykori legelőit – hozzávetőlegesen a 9. század közepére elérhették az Urál-hegység délkeleti lejtőit. Azonban az nem világos, hogy mikortól indul meg a kimek-kipc sakok nyugati terjeszkedése. Amennyiben az folyamatosan zajlott az ujjur hatalom megszilárdulását követően, akkor törzseik nagyjából egy évszázad alatt vették birtokukba az Irtis és az Urál-hegység közötti földeket. Ez magával vonta a besenyők lassú kiszorulását ezekről a területekről, mert a besenyők is feltételezhetően a 750-es években indulhattak nyugati irányba, és tudjuk, hogy 870–880 környékén már az Urál folyó adja szállásterületük tengelyét. A kérdés az, hogy a besenyők ide „menetből” érkeztek (ahogyan pl. az oguzok az Aralhoz) – ebben az esetben a 8. század második felének közepére, végére a Volga–Urál régiója már besenyő föld volt. Amennyiben viszont a kimek-kipc sakok nyugati expanziója az ujjurok meggyengülése vagy bukása körüli időkből vette kezdetét, úgy hozzávetőlegesen 820–850-ig a besenyő legelők keleti határa valahol az Irtis és az Urál folyók között húzózkodhatott, a Nyugat-szibériai-alföld déli sávjában.<sup>183</sup>

870–880-ra a besenyők törzsterülete tehát a Kaszpi északi térségére korlátozódott. Innen mozgította ki törzseiket az oguzok támadása 893–894 táján. Egy 893-ban vezetett számánida hadjárat megroppantotta a karluk hegemoniát Nyugat-Belső-Ázsia térségében. A karlukok a Hétfolyó vidékének keleti felébe szorultak vissza, az oguzok pedig, kihasználva a megbomlott hatalmi egyensúlyt, rátámadtak a besenyőkre. Ettől kezdve az oguz jabgu állama a térség új nagyhatalmává vált, amelynek nyugati határa a Kazár Kaganátus bukásáig (965) a Volga lett, a besenyők pedig – kiszorítva a

<sup>183</sup> Pritsak későbbi véleményéhez képest egy korai tanulmányában még teljesen másként látta – szerintünk helyesen vagy igen figyelemreméltóan – a 9. századi besenyő szállásterület kérdését. Utalt Ibn Hordádzbeh 885-ben íródott munkájára, melynek szerzője arról tett említést, hogy az Irtistől az Urálig terjedő földeket a kimekek hódították meg. A munka megírásának időpontját vehette alapul ennek keltezéséhez, mert a besenyők kapcsán úgy nyilatkozott, hogy azok 880-ig az Irtis–Urál közötti területeken éltek (PRITSÁK 1981b, 160–161).

magyarságot – a délorosz sztyeppét vették birtokba jó egy évszázadra. Magunk úgy látjuk, hogy az oguzok és a besenyők között feltételezett „háborúk” jó része nem igazolható kellő biztonsággal. Talán szerepük lehetett az oguzoknak abban, hogy a 8. század közepén a besenyők elhagyták Felső-Irtis-vidéki szállásterületüket. Azonban sem a 9. század első felében, sem annak közepén nem tudunk oguz–besenyő harcokról. Ezek a feltételezett összeütközések a besenyők téves földrajzi lokalizálásából és egyes források hibás értelmezéséből fakadtak. Ezekkel szemben a besenyők által birtokolt Volga–Urál folyásvidékének oguz megszállása biztosan adatolt, és 893–894-re tehető. Nem valószínű viszont, hogy az oguzok a besenyők elleni offenzívát kazár szövetségben bonyolították le – a kazárok minden bizonnyal csak passzív résztvevőként játszottak szerepet az oguz nagyhatalom születésénél.

Befejezésképpen talán érdemes utalni a sztyeppeti török népeknél ismeretes „esőkő” és a hatalom birtoklása közötti összefüggésre. Molnár Ádám mutatott rá a belső-ázsiai népek időjárás-varázslását segítő esőkövek kapcsán, hogy „a török birodalmakban az esőkő birtoklása és annak révén az időjárás befolyásolásának képessége szorosan összefüggött a hatalom kérdésével, és egy adott sztyeppeti nomád török államban kizárólag a birodalomszervező nép rendelkezhetett velük. Az esőkövek birtokosai eleinte az ujugrok, majd miután a karlukok 745 után a Hétfolyó vidékére költöztek, és így kikerültek az ujugrok hatalmi szférájából, már ők is rendelkezhetek az esőkővel. Ezenkívül, amennyiben a történet az esőkő további átkerüléséről a karlukoktól az oguzokhoz valós történeti események mitikus köntösbe bújtatott elbeszéléseként értelmezhető, azt egy, a karlukok és oguzok közötti hatalmi elmentétként kell értelmeznünk, pontosabban úgy, hogy az oguzok kikerültek a karluk hatalmi befolyás alól”.<sup>184</sup> Más szavakkal: az egykori Nyugati Türk Birodalom bázisán berendezkedő karluk hegemonia megroppanása után a térség első számú új nagyhatalma az oguzok törzsszövetsége lett.

## FORRÁSOK

BERTA Á.

2004 *Szavaimat jól halljátok... A türk és ujugr rovásírásos emlékek kritikai kiadása*. Szeged.

BOSWORTH, C. E.

1987 C. E. Bosworth (transl. and annotated): *The reunification of the Abbasid Caliphate*. Albany.

CROSS, S. H. – SHERBOWITZ-WETZOR, O. P.

1953 Samuel Hazzard Cross – Olgerd P. Sherbowitz-Wetzor (transl. and ed.): *The Russian Primary Chronicle. Laurentian Text*. Massachusetts.

FRYE, R. N.

1954 *The History of Bukhara*. Translated from a Persian Abridgment of the Arabic Original by Narshakhī Richard N. Frye. Cambridge–Massachusetts.

GOMBOS, F. A.

1937 *Catalogus fontium historiae Hungaricae aevo ducum et regum ex stirpe Arpad descendendum ab anno Christi DCCC usque ad annum MCCC*. Tom. 1. Budapest.

GÖCKENJAN, H. – ZIMONYI, I.

2001 *Orientalische Berichte über die Völker Osteuropas und Zentralasiens im Mittelalter: die Gayhani-Tradition (Ibn Rusta, Gardizi, Hudud al-'Alam, al-Bakri und al-Marwazi)*. Wiesbaden.

GYÖRFFY GY.

1986 *A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. Kortársak és krónikások híradásai*. Sajtó alá rendezte: Györffy György. Budapest.

HKÍF

1995 *A honfoglalás korának írott forrásai*. Szerk. Kristó Gy. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 7. Szeged.

KMOSKÓ M.

1997 *Mohamedán írók a steppe népeiről. Földrajzi irodalom* 1. 1. Magyar Őstörténeti Könyvtár 10. Budapest.

<sup>184</sup> MOLNÁR 1993, 22–23.

- 2000 *Mohamedán írók a steppe népeiről. Földrajzi irodalom 1. 2. Magyar Őstörténeti Könyvtár 13.* Budapest.

LIU, M.-T.

- 1958 *Die Chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken (T'u-küe).* Buch 1. Texte. Wiesbaden.

MARTINEZ, A. P.

- 1982 *Gardīzī's two chapters on the Turks.* Wiesbaden.

MINORSKY, V.

- 1937 *Hudūd al-Ālam. The Regions of the World.* Translation by V. Minorsky. London.  
 1942 *Sharaf al-Zamán Táhir Marwazí on China, the Turks and India.* Arabic text (circa A. D. 1120) with an English translation and commentary by V. Minorsky. London.  
 1948 Tamīm ibn Bahr's Journey to the Uyghurs. *Bulletin of the School of Oriental Studies* 12. 275–305.

MORAVCSIK GY.

- 1984 *Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai.* Összegejtötte, fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta: Moravcsik Gyula. Budapest.  
 2003 *Bíborbanszületett Konstantin: A birodalom kormányzása.* A görög szöveget fordította Moravcsik Gyula. Olajos Terézia bevezető tanulmányával. Budapest.

MURGOTTEN, F. C.

- 1969 *The Origins of the Islamic State.* Being a Translation from the Arabic accompanied with Annotations Geographic and Historic Notes of the Kitāb futūh al-buldān of al Imām Abu-l'Abbās Ahmad ibn Jābir al-Balādhuri by Francis Clark Murgotten. Part 2. New York.

SIMON R.

- 2007 *Ibn Fadlān: Beszámoló a volgai bolgárok földjén tett utazásról.* Arab eredetiből fordította, a jegyzeteket és az utószót írta Simon Róbert. Budapest.

## IRODALOM

AGADŽANOV, S. G.

- 1969 *Očerki istorii oguzov i turkmen Srednej Azii IX–XIII. vv.* Ašhabad.

AGAĴANOV, S. G.

- 1998 The States of the Oghuz, the Kimek and the Kipchak. In: Asimov, M. S. – Bosworth C. E. (eds.): *History of civilizations of Central Asia. Vol. IV/1. The age of achievement: A.D. 750 to the end of the fifteenth century: the historical, social and economic setting.* Paris. 61–76.

BACOT, J.

- 1956 Reconnaissance en Haute Asie Septentrionale par cinq envoyés ouigours au VIII<sup>e</sup> siècle. *Journal Asiatique* 244. 137–153.

BARTHA A.

- 1975 *Hungarian society in the 9<sup>th</sup> and 10<sup>th</sup> centuries.* Budapest.  
 1984 Az ősmagyarok a délorosz sztyeppen. In: Bartha A. (szerk.): *Magyarország története I/1. Előzmények és magyar történet 1242-ig. Második rész (A magyar nép őstörténete)* 2. 2. Budapest. 481–574.

BARTHOLD, W.

- 1956 History of the Semirechyé. In: W. Barthold: *Four Studies on the History of Central Asia.* Leiden. 73–166.

BOSWORTH, C. E.

- 1990 Karluk. In: *Encyclopaedia of Islam.* Vol. 4. Leiden. 658–659.

BOSWORTH, C. E. – CLAUSON, G.

- 1965 Al-Xwārazmī on the Peoples of Central Asia. *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland* 1. 2. 2–12.

CHAVANNES, E.

- 1903 *Documents sur les Tou-kiue (Turcs) occidentaux*. St. Petersburg.

CLAUSON, G.

- 1957 A propos du manuscrit Pelliot tibétain 1283. *Journal Asiatique* 245. 11–24.  
1971 Some notes on the Inscription of Toñukuk. In: Ligeti, L. (ed.): *Studia Turcica*. Budapest. 125–132.

CLAUSON, G. – TRYJARSKY, E.

- 1971 The Inscription at the Ikhe Khushotu. *Rocznik Orientalistyczny* 34. 7–33.

CZEGLÉDY K.

- 1949 A karluk törzsek nevei. *Magyar Nyelv* 45. 164–168.  
1950 Új adat a besenyők történetéhez. *Magyar Nyelv* 46. 361–362.  
1954 *IV–IX. századi népmozgalmak a steppén*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 84. Budapest.  
1956 Kangarok és zavarok. *Magyar Nyelv* 52. 120–125.  
1963 A régi török törzsszövetségek numerikus felosztásának kérdéséhez. *Magyar Nyelv* 59. 456–461.  
1969 *Nomád népek vándorlása Napkelettől Napnyugatig*. Kőrösi Csoma Kiskönyvtár 8. Budapest.  
1985 Árpád és Kurszán (Az Árpád-ház megalapításához) In: Schütz Ö. (szerk.): *Magyar őstörténeti tanulmányok*. Budapest Oriental Reprints Ser. A 3. Budapest. 113–128.

DOBROVITS M.

- 2003 A türk hatalom utolsó évtizede. *Antik Tanulmányok* 47. 311–317.  
2006 Törkök és magyarok a sztyeppén. *Eleink* 5. 31–43.

ECSEDY I.

- 1979 *Nomádok és kereskedők Kína határain*. Kőrösi Csoma Kiskönyvtár 16. Budapest.  
1980 A Contribution to the History of Karluks in the T'ang Period. *Acta Orientalia* 34. 23–37.

GARUSTOVIČ, G. N. – IVANOV, V. A.

- 2001 *Oguzy i pečenegi v Evrazijskih stepjah*. Ufa.

GIBB, H. A. R.

- 1970 *The Arab Conquests in Central Asia*. New York.

GOLDEN, P. B.

- 1972 The Migrations of the Oğuz. *Archivum Ottomanicum* 4. 45–84.  
1975 The People Nūkarda. *Archivum Eurasiae Medii Aevi* 1. 21–35.  
1990a The peoples of the south Russian steppes. In: Sinor, D. (ed.): *The Cambridge History of Early Inner Asia*. Cambridge. 256–284.  
1990b The Karakhanids and early Islam. In: Sinor, D. (ed.): *The Cambridge History of Early Inner Asia*. Cambridge. 343–370.  
1992 *An Introduction to the History of the Turkic Peoples*. Wiesbaden.  
2000 Toghuzghuz. In: *Encyclopaedia of Islam*. Vol. 10. Leiden. 555–557.

GROUSSET, R.

- 1970 *The Empire of the Steppes. A History of Central Asia*. New Jersey.

GYÖRFFY GY.

- 1971 A besenyők európai honfoglalásának kérdéséhez. *Történelmi Szemle* 14. 3–4. 281–288.  
1977a *István király és műve*. Budapest.

- 1977b Honfoglalás, megtelepedés és kalandozások. In: Bartha A. – Czeglédy K. – Róna-Tas A. (szerk.): *Magyar őstörténeti tanulmányok*. Budapest. 123–156.
- 1984 A magyar honfoglalás lefolyása. In: Bartha A. (szerk.): *Magyarország története I/1. Előzmények és magyar történet 1242-ig. Harmadik rész (Magyarország története a honfoglalástól a tatárjárásig)* 3. 1. 577–605.
- 1990 *A magyarság keleti elemei*. Budapest.
- HAMILTON, J.  
1962 Toquz-oyuz et On-uygur. *Journal Asiatique* 250. 23–63.
- HARMATTA J.  
1995 Egy szaszanida arany pecsétgyűrű felirata. In: Bálint Cs. (szerk.): *Kelet, a korai avarok és Bizánc kapcsolatai*. Magyar Őstörténeti Könyvtár 8. Szeged. 342–348.
- HATHÁZI G.  
2005 *Sírok, kincsek, rejtélyek. Híres középkori régészeti leletek Kiskunhalas környékén*. Halasi Albumok 7. Kiskunhalas.
- JAKUBOVSKIJ, A. J.  
1947 Voprosy etnogeneza turkmen v VIII–X vv. *Sovetskaja Etnografija* 3/1947. 48–54.
- KATONA-KISS A.  
2012 A besenyők és az oguzok vándorlása a VIII. században. *Csodaszarvas* 4. 7–25.
- KISS A.  
2007 Észrevételek a „tokuz-oguz problémá”-hoz. *WMMÉ* 29. 237–241.
- KLJAŠTORNYJ, S. G.  
1964 *Drevnetjurskie runičeskie pamjatniki kak istočnik po istorii Srednej Azii*. Moskva.  
1971 Runičeskaja nadpis' iz Vostočnoj Gobi. In: Ligeti, L. (ed.): *Studia Turcica*. Budapest. 249–258.
- KLJASTORNIJ SZ.  
1986 Kipcsak és szir. A kipcsakok őstörténetéhez. *Keletkutatás* 1986 ősz. 22–32.
- KLYASHTORNY, S. G.  
1982 The Terkhin Inscription. *Acta Orientalia* 36. 335–366.  
1985 The Tes Inscription of the Uighur Böğü Qaghan. *Acta Orientalia* 39. 137–156.
- KMOSKÓ M.  
1927 Gardízi a törökökről. *Századok* 61. 149–171.
- KRISTÓ Gy.  
1980 *Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig*. Budapest.  
1998 *Magyarország története (895–1301)*. Budapest.
- KUMEKOV, B. E.  
1972 *Gosudarstvo kimakov IX–XI vv. po arabskim istočnikam*. Alma-Ata.
- KURAT, A. N.  
1937 *Peçenek tarihi*. Istanbul.
- LÁSZLÓ, F.  
1942 Die Tokuz-Oguz und die Köktürken. In: Ligeti L. (ed.): *Analecta Orientalia memoriae Alexandri Csoma de Kőrös dicata*. Budapest. 103–109.
- LIGETI L.  
1986 *A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban*. Budapest.
- MARQUART, J.  
1898 *Die Chronologie der alttürkischen Inschriften*. Leipzig.  
1914 Über das Volkstum der Komanen. In: Bang, W. – Marquart, J.: *Osttürkische Dialektstudien*. Berlin. 25–238.

MIQUEL, A.

- 1975 *La géographie humaine du monde musulman. Jusqu'au milieu de 11e siècle. Géographie arabe et représentation du monde: la terre et l'étranger*. Vol. 2. Paris.

MOLNÁR Á.

- 1993 *Időjárás-varázslás Belső-Ázsiában*. Kőrösi Csoma Kiskönyvtár 21. Budapest.

PÁLÓCZI HORVÁTH A.

- 1989 *Besenyők, kunok, jászok*. Budapest.  
2014 *Keleti népek a középkori Magyarországon. Besenyők, úzok, kunok és jászok művelődéstörténeti emlékei*. Budapest–Piliscsaba.

PELLIOT, P.

- 1949 *Notes sur l'histoire de la Horde d'Or. Suivies de Quelques noms turcs d'hommes et de peuples finissant en „ar”*. Paris.

PRITSACK, O.

- 1951 Von den Karluk zu den Karachaniden. *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* 101. 270–300.  
1953 Der Untergang des Reiches des Oğuzischen Yabğu. In: Turan, O. (ed.): *Fuad Köprülü armağanı / Mélanges Fuad Köprülü*. Istanbul. 397–410.  
1975 The Pečenegs: A case of social and economic transformations. *Archivum Eurasiae Medii Aevi* 1. 211–237.  
1981a The Decline of the Empire of the Oghuz Yabghu (1952). In: Pritsak, O.: *Studies in Medieval Eurasian History*. Part XIX. Variorum collected studies series 132. London.  
1981b Two Migratory Movements in the Eurasian Steppe in the 9th–11th centuries (1968). In: Pritsak, O.: *Studies in Medieval Eurasian History*. Part VI. Variorum collected studies series 132. London. 157–163.  
1982 The Polovcianas and Rus. *Archivum Eurasiae Medii Aevi* 2. 321–380.

RÁSONYI L.

- 2004 *Hidak a Dunán. A régi török népek a Dunánál*. Budapest.

RÓNA-TAS A.

- 1983 Újabb adatok a kazár népnév történetéhez. *Nyelvtudományi Közlemények* 85. 126–133.  
1997 *A honfoglaló magyar nép. Bevezetés a korai magyar történelem ismeretébe*. Budapest.  
1999 *Honfoglalás és népalakulás a középkori Euráziában. Kitajok, avarok, magyarok*. Budapest.

SÁNDOR K.

- 2011 *Nyelvrokonság és hunhagyomány – Rénszarvas vagy csodaszarvas? Nyelvtörténet és művelődéstörténet*. Budapest.

SENGA T.

- 1992 A besenyők a 8. században. *Századok* 126. 503–516.  
1993 A magyar alacs szó létrejöttének történeti hátteréhez. *Magyar Nyelv* 89. 328–336.  
1996a *Tanulmányok a magyarság korai keleti kapcsolatainak hátteréről*. Doktori disszertáció (kézirat). Budakeszi.  
1996b A T'ung-tien híradásai a közép-eurázsiai népekről. In: Kovács L. – Veszprémy L. (szerk.): *A honfoglaláskor írott forrásai. A honfoglalásról sok szemmel* 2. Budapest. 35–48.  
1997 Megjegyzések a kimekek törzsszövetségének kialakulásához. *Antik Tanulmányok* 41. 175–193.

SÜMER, F.

- 1967 *Oğuzlar (Türkmenler). Tarihleri – Boy teşkilâtı – Destanları*. Ankara.

TÓTH S. L.

- 1993 A magyarok „etelközi honfoglalása”. *Acta Historica* 98. 3–14.

TRYJARSKI, E.

- 1975 „Pieczyngowie”. In: Dąbrowski, K. – Nagrodzka-Majchrzyk, T. – Tryjarski, E. (eds.): *Hunowie europejscy, Protobułgarzy, Chazarowie, Pieczyngowie*. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk. 479–624.

VAJDA L.

- 1995 A népvándorlások kérdéséhez. *Századok* 129. 107–143.

VÁSÁRY I.

- 2003 *A régi Belső-Ázsia története*. Magyar Őstörténeti Könyvtár 19. Budapest.

VÖRÖS G.

- 2005 A besenyő nyelv konstantinosi emlékei. Megjegyzések a besenyők nyelvéhez és korai történetéhez. In: Csirkés F. – Csorba Gy. – Sudár B. – Takács Z. B. (szerk.): *Függőkert*. Orientalisztikai tanulmányok 2. Budapest. 231–258.

ZIMONYI, I.

- 1990 *The origins of the Volga Bulghars*. *Studia Uralo – Altaica* 32. Szeged.  
 1998 A besenyők nyugatra vándorlásának okai. *Acta Historica* 106. 129–144.  
 2005 *Muszlim források a honfoglalás előtti magyarokról. A Ġayhānī-hagyomány magyar fejezete*. Magyar Őstörténeti Könyvtár 22. Budapest.  
 2014 The Chapter of the Jayhānī-tradition on the Pechenegs. In: Spinei, V. (ed.): *Medieval Nomads in Eastern Europe. Collected Studies*. București–Brăila. 287–301.

## THE KEYSTONES OF OGHUZ AND PECHENEG HISTORY IN THE 8–9<sup>TH</sup> CENTURY

(Summary)

With the collapse of the Türk Khaganate II a new geopolitical situation has formed in the Eurasian region formerly controlled by the empire: east of the Altay the Uyghurs took on the Türk legacy and consolidated their power, while in the west new nomadic tribes were establishing their power on the ruins of the former Western Türk Empire. The Uyghur Khaganate, as a major power in the Central Asian region strove to integrate the nations that just got rid of the Türk yoke into the frame of the new state, but their efforts were abandoned after 750, when they turned their attention to the weakened Chinese Empire, also abandoning the control over the region west from the Altay. The Kharluks, refusing the Uyghur hegemony, began to infiltrate into the Türghes areas immediately after the fall of the Türks, and after the end of the Uyghur expansionist tendency they started to coerce the Türghes into submission and reorganized the western Türk state. Similar to the Türk era, at the time of the Uyghurs the territories to the north of the central areas were considered peripheral regions.

Northwest from the Altay, in the middle Irtysh region lay the dwelling place of the Kimek tribal confederation and since the region was exempt from the Uyghur expansion towards the west, their situation had stabilized, then strengthened. Their tribes had become adjacent with the Kharluks and Uyghurs in the northeast zone of the Balkhas Lake and the Tarbagatai region by the second half of the 8<sup>th</sup> century, while their west wing, the Kipchaks reached the southern slopes of the Ural Mountains by the beginning of the 9<sup>th</sup> century.

The Oghuzes and Pechenegs, becoming independent from the Uyghur control, wandered to territories further to the west from the Kharluks and Kimeks. By the end of 740 the Oghuzes had already confronted their former chief-tribe. Their battles are reported by the Uyghur records, although more sporadically than the Türk inscriptions. Around 780 the Muslim sources mention them in the area of Syr Darya. Although, according to the historical tradition, the Oghuzes lived in the region of Issiq Köl from where they might have been expelled by the Kharluks arriving in the Seven River region, our sources show a different picture of the territory of the Oghuz dwelling and the routes of their migration. Their starting point was clearly the territory of today's Mongolia, from where their migration went on after the Kharluk secession. Since we have no information about wars between Oghuzes and Kharluks, it is quite likely that they might have arrived in the region of the Aral Lake through Jungaria, the steppes north to the Lake Balkhash. It is possible that their migration touched the settlement of the Pechenegs in the middle of the 8<sup>th</sup> century, who then lived in the upper reaches of the Irtysh region, but this argument is only a hypothesis. But it is a fact on the other hand

that either the expansion of the Uyghurs or the waves of Oghuzes fleeing from the Uyghurs displaced the Pechenegs. Muslim sources mention the Oghuz again in 820/821 then in 844 in the Khorasan province frontiers. On the other hand, we have information about the Pecheneg territory only in the last two decades of the 9<sup>th</sup> century, when their tribes were living in the Volga–Ural region. It is possible that the borders of the Oghuzes and Kimek-Kipchaks was not closed and it might have expanded beyond the Emba, but the tribal area must have been in the northern Caspian region. This is where the Oghuzes attacked their displaced tribes around 893–894.

In 893 a Samanid campaign broke the Kharluk hegemony in the region of Central Asia. The Kharluk were pushed back into the eastern part of Seven River Valley and the Oghuzes, taking the advantage of the disturbed balance of power, attacked the Pechenegs. Thus the Oghuz yabghu state had become a new major power in this region, bordered to the west by the river Volga, until the fall of the Khazar Khaganate (965). The Pechenegs – ousting the Hungarians – occupied the southern Russian steppe for a century.

We have the opinion that most of the supposed wars between the Oghuzes and the Pechenegs cannot be proved with adequate certainty. Perhaps the Oghuzes might have had a role in making the Pechenegs leave their settlements in the Upper Irtysh area in the middle of the 8<sup>th</sup> century. However, we do not have any data of battles between the Oghuzes and Pechenegs neither in the first half nor in the middle of the 9<sup>th</sup> century. These hypothetical conflicts resulted from the inaccurate geographical localization and interpretation of certain sources. On the other hand, the Oghuz occupation of the Volga–Ural area, inhabited by the Pechenegs, is recorded and dated to 893–894. It is unlikely, however, that the Oghuz offensive against the Pechenegs was carried out in alliance with the Khazars – the Khazars probably played only a passive participant role in the birth of Oghuz great power.